

Центральной библиотеке АН Арм.ССР

Էջմիածին

Ե
1967

ՌՆԺԶ
ԻԳ ՏԱՐԻ

Մայիս

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ե

1967

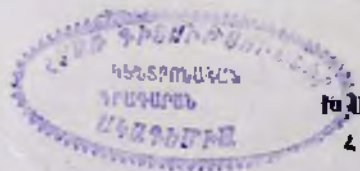

HA-8198

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Ազգային-եկեղեցական տոներ	3
Փրկչի հրաշափառ և սուրբ հարություն տանի առթիվ Ամենայն Հայոց Մայրաղայն Պատ- րիարհ և կարողիկոս, նորին Սուրբ Ոճորդուն Տ. Տ. Վաղգեն Ա Հայրապետի և Բույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխառնակված ողջույնի մեղադրերն ու զրու- րյունները	6
Վեհափառ Հայրապետը Մոսկվայում	13
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի պատասխանը մամուլի դարձակալության թղթակցի հարցին	17
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ւ Ռ Ի Մ	19
ՊԱՐԿԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Հայ ժողովրդի ազգապահպանման և ազգանշանման սուրբ ոչխար լուրեր սփռում են ազգային-եկեղեցական կյանքին	20
ԱՐՄՆԵ ԱՆԱՍՏԱՆ—Հայերեն Առաքնաշնչի տպագրության 300-ամյակի տոնակատարու- թյունը Ամստերդամում	20
Ս. Նահսես Շեռեմալու առեփառ աղերք	30
Ա. Ս. ՄԱՍՏԱԿԱՆՅԱՆ—Զրույց վաճառների և հրաշքի մասին	32
Սուտ Լր...	34
Հ. ձ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Կոմիտասին հետ	37
Ա. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ—Մեր բնագրական կորուստները	46
Ա. Ա. ԱՆԱՅՅԱՆ—Մեր ձորք վաճառքի և հրա-վիրաճանադարությունները	58
Հանգիստ Զյուլիեա Զոհոռներ	61
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՅ	62

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԵՆ՝
ՀԱՅԱԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱՄԻՆ
«ԷՋՄԻԱՄԻՆ» ԱՄՄԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1987 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱԺԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

2012-411

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐ

Ա. հարության, համքայնման և հոգեգալըստյան տոներից անմիջապես հետո ըստ մեր եկեղեցական օրացույցի, շուրջ երկու շաբաթ, նվիրված է զուտ ազգային-եկեղեցական տոների հիշատակության, տոներ, որոնք սերտորեն կապված են ս. Գրիգոր Լուսավորչի առաքելական, քարոզչական գործունեության, ս. Էջմիածնի Սալը տաճարի շինության, Հայրապետական Աթոռի հաստատման և 4-րդ դարու հայ եկեղեցու պատմության հետ:

Այդ տոներից առաջինն է, ըստ տոնական քացատրության, Երկրորդ ծաղկազարդը կամ Մեծահրաշի կիրակին, Զատիկի կամ Հինանց յոթերորդ, կիրակի օրը, և որը նվիրվել է մի սրտառու ազգայնության հիշատակությանը, ավանդություն, որը կապվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի խորվիրապային կյանքի հետ, ինչպես նշված է օրվա հատուկ շարականի մեջ.

«Մեծահրաշ այս խորհուրդ
Աւանդութեամբ առ մեզ հասել,
Ջոր հոգւոց Լուսատուն
Ի պաշտպանէն իւրմէ լուեալ,
Եթէ տօն մեծ է այսօր,
Իմոյ դասուն, որ ի յերկինս»:

Սույն գեղեցիկ շարականի հեղինակն է ս. Ներսես Շնորհալու եղբայրը՝ Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը (1113—1166), որը ազնայնության հիման վրա սուրբ մերշնչումներով և կրոնարար խոհերով գրել է տասներկու տներից բաղկացած այս շարականը և կարգադրել՝ որ համքարձման տոնի չորրորդ օրը՝ կիրակի, հիշատակվի այդ ազնայնությունը, մասնավոր կարևորությամբ:

Ըստ Խորենացու վկայության, ս. Գրիգոր Պարթև համարվում է «զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացու և երկրորդ լուսաւորիչ»:

Լուսավորիչ իր քրիստոնեական հավատքի և համոզմունքների համար ընդհարվում է Տրդատ Գ-ի՝ հայոց արքայի հետ, որի հետ աշխատել և գործակցել էր «յ մանկութենէ վաստակովք» և ծառայել նրան՝ «միամտութեամբ», ինչպես վկայում է Ագաթանգեղոս:

Տրդատ որպէս մախանձախնդիր հայրենի ստովածների պաշտամունքին, հալածանքի հրովարտականք է հրապարակում քրիստոնյաների դէմ, որոնց ընթացքում մահատակվում է ս. Հովսիսիմյանց կույսերի խումբը, Վաղարշապատում, իսկ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը՝ մեղվում Արտաշատի քաղաքա-

ցիական մահապարտների բանտը՝ Խորվիրապ: Լուսավորիչը առավաճային նախախնամությամբ ապրում է «յայն վիրապի ամսերեքտաան...» և մի քարեպաշտ կին հոգում է նրա օրապահիկ հացը: Այդ քարի կինը, շատ հավանաբար, արքայադուստր Խորովիդուխտն է եղել:

Ազգային-եկեղեցական տոների երկրորդ շարքը նվիրվել է ս. Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակության հիշատակին և հոգևոր նշանակությամբ:

Մեր եկեղեցին գտնական, տնօրինական հիշատակություններից անմիջապես հետո, իր գավակների ուշադրությունը հրավիրում է Ավետարանի լույսին ու, քարոզչության մեջ գեղեցկացած, զուտ ազգային սրբերի և դեպքերի հիշատակության վրա:

Ազգային տոների այս շարքը ներշնչող է, թելադրական ու շինիչ՝ իր կրոնական ու ազգային խորիմաստ նշանակությամբ:

Հայ եկեղեցու տոների այս շարքի մեջ հանդես է գալիս մեր ժողովրդի հավատքի գեղեցկությունն ու հոգու կենսունակությունը, նվիրումի ոգին, ազգային անուշիկ ավանդությունների դաստիարակիչ, հոգեթով շունչը՝ պայծառացած Ավետարանի լույսին ու քարոշականին մեջ:

Ահա այդ լուսավառ տոների շարքը, ս. Հռիփսիմյանք և ս. Գայանյանք, Լուսավորչի «եղն ի վիրապէն» և ապա ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի կամ կաթողիկէ եկեղեցու հիմնադրության տոնը:

Ս. Հռիփսիմյանք 4-րդ դարու մեր եկեղեցու պատմության մեջ գործող գլխավոր դեմքերն են, «անձինք մուրեալք սիրոյն Քրիստոսի», որոնք հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի և լուսավորության համար հանդիսացան «ողջակէզք բանաւորք և զոհք փրկութեան, քառնալով զխաւար դիւապաշտ մոլորութեանց յաշխարհէն և եղեն փրկանք աշխարհին» հայոց:

Քրիստոնյա Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը հոգևոր ծնունդն են սուրբ կույսերի նահատակության:

«Ծնան կուսանք ազգս քազում»:

Ս. կույսերի նահատակությունը վճռական նշանակություն է ունենում Հայաստանում

քրիստոնեական կրոնի վերջնական հաղթանակի համար:

Ս. Գրիգոր ազատվում է Խորվիրապից և նրա քարոզչությամբ հայոց աշխարհը խոնարհվում է Քրիստոսի իսաչի առաջ և դառնում Ավետարանի աշակերտ:

Ս. Լուսավորչի քահանայապետական ձեռնադրությամբ նորոգվում է հայոց հայրապետությունը «ի տեղի ընտրելոց սյրոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարթողիմէոսի»:

Այնուհետև ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, իր շողոկաթ տեսիլքի համաձայն, Վաղարշապատում կառուցում է քրիստոնեական հայկական առաջին Մայր տաճարը. «Եւ տելին այն եղիցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից ամենայն խնդրութեան հաւատացելոց և Աթոռ Քահանայապետութեան»:

Որով, հոգեզալստյան երկրորդ կիրակին, նվիրված է Լուսավորչի տեսիլքին, ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի շինության և հայրապետական Աթոռի հաստատման պատմական դեպքին. «Տօն է կաթողիկէ եկեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի, զոր կարգեաց Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր՝ չեղանելն ի վիրապէն»:

Ս. Էջմիածինը ոչ միայն կենտրոնն է ս. Լուսավորչի առաքելական, քարոզչական, եկեղեցական գործունեության, այլ նաև մարմնացումը՝ նրա լուսեղեն տեսիլքին:

«Այս կաթողիկեն, որ Միածնի իշման հիշատակին կոչվեցաւ Էջմիածին, դարձյալ զուտ հայեցի ըմբռնումով, հայեցի բառակերտությամբ, Հայաստանի առաջին և Մայր եկեղեցին է, որ նոր ի նորո հիմնված և կառուցված է մյուս երեք վկայարաններուն հետ»:

...Եվ այդ թվականն է վեր, Էջմիածին կեդրոն եղավ հայոց հոգեկան միության:

...Էջմիածինը պահեց իր կեդրոնաձիգ գործությունը և հայեր ու հայրապետներ, ուր որ ալ գտնվեցան, հիշեցին Էջմիածինը և չխզեցին իրենց հոգեկան հաղորդակցությունն ու միությունը անոր հետ:

Լուսավորչի տեսիլքը միշտ պայծառացավ, իրականացավ 302-են ի վեր:

Գիտեմ որ այդ տեսիլքը պիտի չկործանի» (Բարգեն կաթողիկոս, Դասեր Աւետու-

րանեն, Անթիլիաս, 1936, էջ 317—325):

Արդարև, մեր եկեղեցին և ժողովուրդը երկար դարերի իր տառապալից ճանապարհը անցավ Լուսավորչի տեսիլքով, որը հրեղեն այունի և ամպի նման հին դարերի մեր բոլոր թափառումների և տառապանքների միջով մեզ առաջնորդեց ու քերեց հասցրեց այսօրվա արևոտ ու խաղաղ օրերին, երբ մեր ժողովուրդը մի անգամ ևս՝ մայր հայրենիքում, և՛ սփյուռքի բոլոր տարածությունների վրա, Ավետարանի հրաշափառ լույսն ու տեսիլքը իր հոգում, ոտքի կանգնեց և քայլում է մեր օրերի քրիստոնյա, քաղաքակրթված ժողովուրդների շարքում՝ նայվածքը հառած Լուսավորչի կանթեղին, Էջմիածնի խորհուրդին և վերածնած

իր մայր հայրենիքի լուսաշող ներկային ու գալիքին:

Այսօր Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի տոնի ուրախ առիթով, բովանդակ հայ ժողովրդի սրտագին մաղթանքն է, որ միշտ վառ ու պայծառ մնա Լուսավորչի տեսիլքի հուրը, Ավետարանի լույսը բոլոր հայ եկեղեցիների կամարների տակ ու բոլոր հայ սրտերում:

Մեր բոլորի մաղթանքն է նաև, որ Լուսավորչի հայրապետական գահը մնա հավերժորեն անսասան և հայ եկեղեցին՝ մեկ ու անբաժանելի:

Ժամաչենք, սիրենք ու միշտ շեն պահենք Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը, մեր ազգային-եկեղեցական սրբություն-սրբոցը, «քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»:

ՓՐԿԶԻ ՀՐԱՇԱՓԱՌ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ,
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ԵՎ ԲՈՒՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ՀԵՌԱԳՐԵՐՆ ՈՒ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հռոմեական կաթողիկ եկեղեցու քահանայապետ, Նորին Սրբություն
ՊԱՎՂՈՍ Զ ՊԱՊԻՆ (Հռոմ),
Կոստանդնուպոլսի հունաց Տիեզերական պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍԻՆ (Ստամբուլ),
Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԼԵԶԱՆԴՐ (Մոսկվա),
Ալեքսանդրիայի և համայն Աֆրիկայի պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԲԻՍՏԱՓՈՐ Բ-ԻՆ (Ալեքսանդրիա),
Ղապտի ուղղափառ եկեղեցու պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԲՈՒՆԱ ԿՅՈՒՐԵՂ Զ-ԻՆ (Ալեքսանդրիա),
Երուսաղեմի հունաց պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԲԵՆԵԴԻԿՏՈՍԻՆ (Երուսաղեմ),
Անտիոքի և համայն արևելքի պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԹԵՈԴՈՍԻՈՍ Զ-ԻՆ (Դամասկոս),
Անտիոքի և համայն արևելքի պատրիարք, Նորին Սրբություն
ՄԱԲՍԻՄՈՍ Գ-ԻՆ (Դամասկոս),
Սիրիական օրթոդոքս եկեղեցու և համայն արևելքի պատրիարք, Նորին
Սրբություն ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՀԱԿՈԲ Գ-ԻՆ (Դամասկոս),
Համայն Եթովպիայի պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԲԱՍԻԼԻՈՍԻՆ (Ադիս-Աբեբա),

Հնդկաստանի և արևելքի մայաբար եկեղեցու կաթողիկոս, Նորին

Սրբություն **Բ Ա Ս Ի Լ Ի Ո Ս Ո Ի Կ Ե Ն Ա-ԻՆ** (Կերալա),
Համայն վրաց պատրիարք-կաթողիկոս, Նորին Սրբություն

Ե Փ Ր Ե Մ Բ-ԻՆ (Թբիլիսի),
Ռումեն օրթոդոքս եկեղեցու պատրիարք, Նորին Սրբություն

Ժ Ո Ի Ս Տ Ի Ն Ի Ա Ն Ի Ն (Բուխարեստ),
Բուլղար օրթոդոքս եկեղեցու պատրիարք, Նորին Սրբություն

Կ Ի Ր Ի Լ Ի Ն (Սոֆիա),
Լիբանանի մարոնիտ պատրիարք, Նորին Սրբություն

Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Զ Ի Ա Դ Ի Ն (Բեյրութ),
Քենտրբերիի արքեպիսկոպոս, համայն Անգլիայի եպիսկոպոսապետ և

միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն, դոկտ. **Մ Ա Յ Զ Լ Ռ Ե Մ Զ Ի Ի Ն**
(Լոնդոն),

Աթենքի և համայն Հելլադայի միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն

Խ Ր Ի Ս Ո Ս Տ Ո Մ Ո Ս Ի Ն (Աթենք),
Սերբիայի և համայն Հարավսլավիայի պատրիարք, Նորին Սրբություն

Հ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ն (Բելգրադ),
Համայն Ալբանիայի և Տիրանի և Տուրեստի միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն

Դ Ա Մ Ի Ա Ն Ո Ս Ի Ն (Տիրանա),
Վարշավայի և համայն Լեհաստանի միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն

Ս Տ Ե Ֆ Ա Ն Ի Ն (Վարշավա),
Պրագայի և համայն Չեխոսլովակիայի միտրոպոլիտ, Նորին Սրբություն

Գ Ո Ր Ո Ֆ Ե Յ Ի Ն (Պրագա),
Հայ կաթողիկե եկեղեցու պատրիարք, Նորին Ամենապատվություն

Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Պ Ե Տ Ր Ո Ս Պ Ա Թ Ա Ն Յ Ա Ն Ի Ն (Բեյրութ),
Կիպրոսի արքեպիսկոպոս, Նորին Սրբություն

Մ Ա Կ Ա Ր Ի Ո Ս Ի Ն (Նիկոզիա),
Նորին Ամենապատվություն կարդինալ

Ա Ղ Ա Զ Ա Ն Յ Ա Ն Ի Ն (Վատիկան),
Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար

Բ Լ Ե Յ Կ Ի Ն (Ժնև),
Արևմտյան Նյու-Յորքի եպիսկոպոսական եկեղեցու առաջնորդ

Լ Ո Ր Ի Ս Տ Ո Ն Լ Ե Վ Ի Ն Գ Ս Տ Ո Ն Ս Զ Ե Յ Ֆ եպիսկոպոսին
(Նյու-Յորք),

Լատվիական ՍՍՀ ավետարանական-յուրեբական եկեղեցու արքեպիսկոպոս,
Նորին Սրբազնություն **Գ Ո Ի Ս Տ Ա Վ Տ Ո Ի Ր Ս Ի Ն** (Ռիգա),

Էստոնական ՍՍՀ ավետարանական-յուրեբական եկեղեցու արքեպիսկոպոս,
Նորին Սրբազնություն **Յ Ա Ն Կ Ի Յ Վ Ի Տ Ի Ն** (Տալլին),

Միջին Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միությանն ճախագահ,
Վերապատվելի **Հ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ե Ս Ա Հ Ա Ր Ո Ն Յ Ա Ն Ի Ն**

(Բեյրութ),
Ֆրանչիսկյան միաբանության կուստոդ

Հ. Լ Ի Ն Ո Ի Ս Կ Ո Պ Պ Ի Ե Լ Լ Ի Ի Ն (Երուսաղեմ),
ԱՄՆ-ում Քրիստոսի եկեղեցիների ազգային խորհրդի ճախագահ,

Գերարժանապատիվ Հայր **Ռ Ո Ի Բ Ե Ն Մ Յ Ո Ի Լ Լ Ե Ր Ի Ն**
(Նյու-Յորք),

Մոնակոյի եպիսկոպոս, Գերաշնորհ **Յ Ա Ռ Լ Ռ Յ Ո Ի Պ Ի Ն** (Մոնակո),

Մխիթարյան ուխտի արքանայր, Գերհարգելի Հայր

ՀՄԱՅԱԿ վարդապետ ԿԵՏԻԿՅԱՆԻՆ (Վենետիկ),

Մխիթարյան ուխտի արքանայր, Գերապայծառ Հայր

ՄԵՍՐՈՊ վարդապետ ՀԱՊՈՋՅԱՆԻՆ (Վիեննա):

«Քրիստոսոս յարեալ ի մեռելոց»:

Մեր Տիրոջ լույս հարության ավետիսով, եղբայրական հարգալից սիրով կողջունենք և կշնորհավորենք Ձերդ Սրբության այն կենդանի հավատքով, որ մեծ ավետիսը ամեն տարի նոր լույսով և նոր հույսով կլեցնե հոգեկան աշխարհը մարդոց՝ ցույց տալով թղթորիս ճանապարհը իսկական կյանքին և ոգեկան անմահ ճշմարտություններուն:

Քրիստոսի հարության լույսը թող առաջնորդե մեր օրերու մարդկությունը դեպի նավահանգիստը տեական խաղաղության, եղբայրության ու երջանկության:

Ուրախ սիրով կմաղթենք մահ անսասանություն Ձեր առաքելական սուրբ Աթոռին ու երջանիկ և փառավոր հովվապետություն՝ Ձերդ Սրբության:

Լույս և խաղաղություն ընդ Ձեզ:

Ջերմագին ողջունիվ և սիրով ի Քրիստոս:

ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԾԱԹՐԱԳՈՒԹՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱԹՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Թանկագին եղբայր ի Քրիստոս,

Տիրոջ հարության այս տոնակատարության առթիվ, հայեցյալ ի փառավորություն Հոր և «առանելության մեծութեան զօրութեան նորա ի մեզ հաւատացեալս՝ ըստ յաջողութեան կարողութեան զօրութեանն իրոյ, զոր յաջողեաց ի Քրիստոս, զի յարոյցն զմահ ի մեռելոց և նստոյց ըստ աջմէ իւրմէ յերկնաւորս» (Եփ. Ա, 19—20): Մեր սիրտը լեցված է հիացմունքի, երկրպագության և երախտագիտության զգացումով: Այս զգացումները Մենք փափագում ենք բաժանել Ձերդ Սրբության հետ, որպէսզի միևնույն ուրախությունը մեզ ոգևորի մեր հավատքի վեհ հարուցյալ Քրիստոսով, ընդհանուր միավորությամբ:

Այս զգացումներով է, որ Մենք Ձերդ Սրբության ներկայացնում ենք Մեր հարգալիք և եղբայրական սերը՝ հարուցյալ մեր Հիսուս Քրիստոսով:

ՊԱՊ ՊԱՎՂՈՍ Զ

ՎԱՏԻԿԱՆ

Քրիստոս հարչավ: Սրտագին շնորհավորում ենք Ձերդ Սրբության, Ձեր բարեպաշտ հոտին՝ ս. Հարության տոնի առթիվ, և մաղթում բարգավաճում և հաջողություն ձեր սուրբ եկեղեցուն:

ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍ

ՍՏԱՄԲՈՒԼ

Տիեզերական պատրիարք Հունաց

Քրիստոս հարչավ ի մեռելոց:

Եղբայրական սիրով ողջունում ենք Ձերդ Սրբությանը՝ Քրիստոսի հարության լուսապայծառ տոնի առթիվ:

Թող հարուցյալ Տերը օրհնի այդ բերկրալի տոնը և հավատացյալների սրտերում հոգեպարար այդ խորհուրդը պահի հավերժորեն:

Այս ուրախ առիթով ընդունեցեք եղբայրական սիրո ողջագործումներս:
Օրհնյալ է հարությունն Քրիստոսի:
Զերդ, Արքայության հավատարիմ ի Քրիստոս՝

ԱԼԵՔՍԻ

Պատրիարք Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի

Մ Ո Ս Կ Վ Ա

Նորին Արքայություն, թանկագին Եղբայր, «արդարև Քրիստոս հարյավ»:
Այս սուրբ նախադասությամբ մենք, ինչպես ամբողջ աշխարհը, դիմավորում ենք Տիրոջ հրաշափառ հարությունը, որը քրիստոնեության ուրախալի մեծ տոնն է:

Սուրբ եկեղեցին փառաբանում է Հիսուս Փրկչին, միշտ մեղավոր մարդկային ազգի հանդեպ՝ իր աստվածային սիրուն համար. այս սերը պայծառորեն հայտնվել է մասնավորաբար Փրկչի չարչարանքներով, մահվամբ և թաղումով և իր հաղթական հարությամբ, մեզ մեղքերից ազատելու համար:

Այդպես հարյավ Տեր:

Ամբողջ սրտով Ձեզ շնորհակալություն եմ հայտնում, շատ սիրելի Եղբայր, Ձեր գաղական պատգամին համար, և այս առթիվ հղում եմ Ձեզ փոխադարձ անկեղծ մաղթանքներս, որպեսզի հալուցյալ Տերը Ձեզ պարզևի երկար և բարձր կյանք՝ Ձեր սուրբ եկեղեցու և հավատացյալ ժողովրդի՝ բարգավաճում և երջանկություն, արդարություն և խաղաղություն երկրագնդի բոլոր ժողովուրդների հետ:

Թող Տիրոջ շնորհը լինի բոլորիս հետ ընդմիշտ:

Ի Քրիստոս Ձեր Եղբայր՝

ԹԵՈՒԴՈՍԻՈՍ Զ

Պատրիարք Անտիոքի և համայն Արևելքի

Դ Ա Մ Ա Ս Կ Ո Ս

Չատկի տոնի առիթով, Ձերդ Արքայության հղում ենք մեր սրտագին շնորհավորություններն ու անկեղծ քաղեմաղթությունները, աղոթելով, որ հալուցյալ Քրիստոսը օրհնի Ձեզ, Հայաստանյայց մեծ և սիրելի եկեղեցուն, և Ձեր կյանքը լցնի ուրախությամբ և առողջությամբ:

Տիրոջմով Ձերդ՝

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՀԱԿՈԲ Գ

Պատրիարք Անտիոքի և Համայն Արևելքի

Դ Ա Մ Ա Ս Կ Ո Ս

Չափազանց երջանիկ ենք Ձերդ Սուրբ Օծության ուղարկելու համար մեր հոգևոր շնորհավորանքները:

Երախտապարտ ենք շատ Ձեզ՝ գաղական Ձեր ազնիվ պատգամի համար: Մի աշխարհում, ուր չար ուժերը միշտ փորձում են պարտության մատնել բարին, պատգամը, որ ասում է, թե «Քրիստոս յարուցեալ է և Տէրն է քովանդակ պատմութեան»՝ մեզ քրիստոնյաներիս, մոր ուժ է տալիս վստահությամբ առաջ ընթանալու համար:

Աղոթում ենք, որ հալուցյալ Տերը շարունակի ներշնչել և պաշտպանել մեր բոլոր ջանքերը, որոնք կատարվում են իր անվան փառքին համար:

Թող Տերը պահի-պահպանի մեզ գալիք բոլոր օրերի մեջ:

ԲԱՍԻԼԻՈՍ

Պատրիարք Եթովպական եկեղեցու

Ա Դ Ի Ս—Ա Բ Ե Բ Ա

Նյութայական ջերմ մտածումներով և զգացումներով Ձերդ Արքայականությունը մեր քրիստոնեական քարի մաղթանքները, որ Տիրոջ Սուրբ հարությունը տոնախմբենք Ձեր Եկեղեցու հոգևոր դասու և հավատացյալ ժողովրդի հետ՝ հոգևոր ուրախությամբ լի, քաջատուջությամբ ու երջանկությամբ: Այլություն ենք առ Փրկիչն մեր Քրիստոս կենաց պարգևատու, որ շնորհի Իր ուղղմությունն ու անսահման սերը բոլոր քրիստոնյաներին և համայն աշխարհին, որպեսզի նրանք ապրեն խաղաղության և եղբայրական միության մեջ:

Ողջագուրում ենք Ձեզ եղբայրական սիրով ի Քրիստոս Փրկիչն մեր Հարուցյալ:

ԺՈՒՍՏԻՆԻԱՆ

Պատրիարք Ռումինիայի

ԲՈՒՆԱՐԵՍ

Սիրով ու անկեղծ հարգանք շնորհավորում եմ Ձեզ՝ Քրիստոսի հարության լուսապայծառ տոնի առիթով:

Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց:

Քրիստոսի հարությունը ուրախության ու մխթարության անսպառ աղբյուր է բոլոր ժամանակների հավատացյալների համար և վստահություն առ այն, որ հավերժ կենդանի է խաղաղության Իշխանը մարդկանց սրտերում, ի հանդիմանում ու հաշտություն մարդկանց:

Բաժանելով Ձեզ հետ զատկական տոնի ուրախությունը, ջերմագին աղյուսում ենք Ձեր կենաց առողջության համար, և հայցում Հարուցյալից քաղմապատկելու իր ողորմությունը Իր իսկ ստեղծած աշխարհի խաղաղության և մարդկանց քարոքության համար:

ԿԻՐԻԼ

Պատրիարք Բուլղարիայի

ՍՈՖԻԱ

Արդարև հարյալ, ալելուիա:

Աստված մեծ գործությամբ հարություն տվեց իր Միածնին՝ Հիսուս Քրիստոսին, երրորդ օրը՝ ըստ ս. Գրքի: Հարուցյալն առաջին անգամ հայտնվեց սուրբ կանանց, որոնք իրենց գորովալի սիրով դեպի մեր Փրկիչը վաղ առավոտյան եկել էին գերեզման՝ խնկելու Նրա սուրբ մարմինը:

Հրեշտակը նրանց ավետեց. «Ձե աստ, քանզի յարեաւ՝ որպէս ասացն» (Մատթ. ԻԸ, 6):

Հարությունից անմիջապես հետո, երբ բոլոր աշակերտներին հայտնի դարձավ այդ, ինքը՝ հարուցյալ Տերը, երևաց «բազմաց»:

Ինչ նրանց աչքերը տեսան, նրանց շրթները վկայեցին:

Հնազանդ Տիրոջ հրամանին այս առաջին վկաները տարածեցին հարության սովետիսը երկրի ամենահեռավոր սահմանները:

«Եւ եւիջիք ինձ վկայք յերուսաղէմ եւ յամենայն Հրեաստանի եւ ի Սամարիա, եւ միմչեւ ի ծագս երկրի» (Գործք Ա, 8):

Ոչ նվազ չափով այսօր էլ աշխարհի ամեն մի անկյունում Քրիստոսի Ընդհանրական և Առաքելական եկեղեցիները շարունակում են ավետել այս ուրախ լուրը, որը բերում է մեղաց թողություն, խալաղություն և հույս՝ բոլոր մարդկությանը:

Թող ամենակարողն Աստված օրհնե Ձեզ, իմ սիրեցյալ Եղբայր, ս. Հարության տոնի առթիվ, ինչպես նաև Ձեր միաբանությանը և հավատացյալ

ծողովրդին և թող Ձեզ պարզևի ամենայն ուրախություն՝ իր ծառայության մեջ:
Եղբայրական սիրո ողջունի՛վ՝

ՄԱՅՔԼ ԴԵՄՁԻ

Արքեպիսկոպոս Քենտրբերիի, եպիսկոպոսապետ և
միտրոպոլիտ համայն Անգլիայի

ԼՈՆԴՈՆ

Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց:

Մեր Փրկչի հարության տոնի առիթով ընդունեցեք մեր եղբայրական
ողջույնները: Ավետում ենք Ձերդ Արքության, Ձեր եկեղեցու հավատացյալ-
ներին և հոգևորականության մեծ լուրը՝ Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց:

Քրիստոս չարչարվեց և խաչվեց մարդկության համար, որ աշխարհ
խաղաղի:

Մաղթում ենք Հարուցյալ Տիրոջը՝ մեզ շնորհելու հոգեկան ուժ և եռանդ՝
վառ պահելու նրա պատվիրանները սրբությամբ՝ ի մխիթարություն իր եկեղե-
ցու հավատացյալներին:

Հայցելով Ձեր աղոթքները, մնամ Ձերդ Արքության սիրեցյալ եղբայր ի
Քրիստոս՝

ՀԵՐՄԱՆ

Պատրիարք համամ Սերբիայի

ԲԵԼԳՐԱԴ

Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց:

Ջատկական ուրախ տոնի առիթով մեր սրտերը լիքն են անսահման
հրճվանքով՝ Քրիստոսի հրաշափառ հարության մտածումով:

Քրիստոնեական սովորության համաձայն, արտագինս ողջունում ենք Ձեզ,
ձեր հավատացյալներին և հոգևորականներին՝ անձամբ իմ և մեր եկեղեցու
հավատացյալների անունից:

Թող Հարուցյալ Տերը նոր ուժ ու եռանդ պարզևի Ձեզ՝ շարունակելու Ձեր
եկեղեցանվեր, բարի գործերը՝ ի մխիթարություն եկեղեցու և հավատացյալ-
ների:

Եղբայրական սիրով ի Քրիստոս՝

ՍՏԵՖԱՆ

Վարչական և համայն Հեհաստանի Միտրոպոլիտ

ՎԱՐՇԱՎԱ

Ջատկական տոնի այս սրբազան օրերին շարականագիրները կոչ են
անում ամենքին ներկա լինելու Քրիստոսի հարության հանդեսին, որը ցույց
տվեց մարդկանց անմահության ճանապարհը:

Արտագին շնորհավորում ենք Ձերդ Արքության Քրիստոսի հարության
տոնի առթիվ և մաղթում առողջություն և արևշատություն, Ձեր աստվածահա-
ն գործոց հաջողություն՝ ի բարօրություն Քրիստոսի սուրբ եկեղեցու:

Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց:

Հայցելով Ձերդ Արքության աղոթքները մնամ եղբայրական սիրով՝

ԴՈՐՈՖԵՑ

Միտրոպոլիտ Պրագայի և համայն Չեխոսլովակիայի

ՊՐԱԳԱ

Վեհափառ Տեր,

Հաճեցեք ընդունիլ, Հիսուսի հարության տոնին առթիվ, մեր եղբայրական ջերմ մաղթանքները՝ միացած մեր աղոթքին հավատարմից, որպեսզի Աստված շնորհե Ձեզի երկնային պարգևներու առատություն, առաքելական և հովհաննիսյան ձեռնարկներու հաջողություն և բազմաթիվ հոգևոր ու ժամանակավոր մխիթարություններ:

Այս օրերս ամենուս միտքը կողովի մասնավորապես Գողգոթա լեռան, ուր կատարվեցավ մարդկության փրկության խորհուրդը: Ջերմորեն կաղոթենք, որ մեր սիրելի հայ ժողովուրդը, պաշտոնապես առաջին քրիստոնյա ազգը, շարունակե ապրելու հավատքը մեր նախնյաց, ոյունք պարծանքով կրթականին: «Քրիստոս է իմ Աստուած, եւ փառաւոր առնեմ զսա»:

Ընդհանրապէս ստացանք «Էջմիածին» ամսաթերթին բացառիկ թիվը՝ նվիրված ս. Գրքին հայերեն տպագրության երրորդ հարյուրամյակին: Խնամված, ճշիւ հրատարակություն մըն է, որուն համար մեր շնորհակալությունները կհայտնենք և կմաղթենք, որ ան օժանդակե Աստուծո խոսքը ավելի սիրեցնելու մեր ազգին մեջ:

Մնամք եղբայրական սիրո ջերմ ողջունիվ և հարգանաց հավաստյոք, Վեհափառ Տերությանդ աղոթակից՝

ԻԳՆԱՏԻՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԺԶ ՊԱԹԱՆԹԱՆ
Պատրիարք Կաթողիկե Հայոց

Ք Ե Յ Ր Ո Ւ Թ

«Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»:

Երկինք և երկիր ուրախության մեջ են, հրեշտակները և մարդիկ ողջունում են Տիրոջ հրաշափառ հարությունը:

Երկնքի և երկրի Արարիչը, մեր փրկության համար մարդացած և խաչված Փրկիչը, երրորդ օրը հարություն առնելով, սկիզբը դրեց բոլոր մարդկանց հարության:

«Որպէս Ադաման ամենեքին մեռանին, նույնպէս և Քրիստոսի ամենեքին կենդանացին» (Ա. Կորնթ. ԺԵ 22):

Սենք ևս նույնպիսի ուրախությամբ և տոնակահորեն տրամադրված մտածումներով ողջունում ենք Ձերդ սիրեցյալ Սրբությունը:

Ամբողջ սրտով աղոթում ենք Ձեր քաջատոգիության համար, որպեսզի բարձրյալն Աստված հոգեպես և մարմնապես գորացնի Ձեզ Հայաստանյայց ս. եկեղեցու առաքելության և պայծառության նվիրված Ձեր աստվածահաճո աշխատանքներում:

Մնամ միշտ Ձեր Սրբության եղբայր ի Քրիստոս՝

ՄԱԿԱՐԻՈՍ

Արքեպիսկոպոս Կիպրոսի

ՆԻԿՈԶԻԱ

Մենապես շնորհակալություն զատկական սիրալիր պատգամին համար: Եղբայրորեն միանում ենք Ձերդ Սրբության՝ հարուցյալ Տիրոջից խնդրելու խաղաղություն իր եկեղեցու և համայն աշխարհին համար: Բարգավաճություն Ձեր սիրելի ժողովուրդին, ուրախություն և մխիթարություն Ձերդ Սրբության բազում տարիների իր փափուկ, սուրբ առաքելության մեջ:

ԿԱՐԴԻՆԱԼ ԱՂԱԶԱՆԹԱՆ

Վ Ա Տ Ի Կ Ա Ն

Վեհափառ Տեր,

Երախտագիտությամբ ստացա հայրական և եղբայրական հոգեշունչ սուրբ Հարության պատգամը և մաղթանքները: Մեծապես զգացված և շնորհակալ եմ:

Քրիստոսի հարությունը եկեղեցիին հույսի և զորության, հավատքի ու ծառայության ակն ու աղբյուրն է: Այդ զորությամբ Ընդհանրական ս. եկեղեցին, ինչպես նաև Հայաստանյայց Առաքելական ս. եկեղեցին իր գոյությունը և ծառայության ուժը ու կորովը պահած է դարերու ընթացքին: Հայաստանյայց Առաքելական ս. եկեղեցին ռաբվիրա եկեղեցի եղած է լուսափայլ շավիղ մը ձգելով իր ետին հետ քրիստոնեական դարերու մութ արահետներու վրա: Հայ եկեղեցին Քրիստոսի հարության զորության քաջ վկան հանդիսացած է իր անհամար մարտիրոսներով և նահատակներով՝ հեթանոս միջավայրի մը մեջ: Այն «պատերազմած է հավատքի բարի պատերազմը... և շատ վկաներու առջև դավանած է բարի դավանությունը»: Աստվածային նախասկանաչությամբ Դուք այս ժառանգին Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ճշանակված եք: Ծանր պարտականություն մը, որը սիրով և հավատարմաբար կկատարեք ի սլայծառություն Հայաստանյայց Առաքելական ս. եկեղեցվո և ի եղբայրություն ու խաղաղություն հայ ազգին:

Կմաղթենք Աստուծո առատ օրհնությունները և Քրիստոսի հարության զորությունը, որպեսզի առավել չափով Հիսուս Քրիստոսի անունով առաջնորդենք հայ ազգը նորանոր հաջողությամբ:

Ձերդ աղոթարար՝

ՎԵՐ. ՀՈՎՀ. Փ. ԱՆԱՐՈՆՅԱՆ

Միջին Արևելքի հայ ավետարանական
եկեղեցիների միության նախագահ

ԲԵՅՐՈՒԹ

Ձերդ Արքություն, սիրով ողջունում ենք Ձեզ, Հայց. ս. եկեղեցուն՝ Քրիստոսի հրաշափառ հարության տոնի առթիվ, հայտնելով Ձեզ, հոգևոր դասին և հավատացյալ ժողովրդին մեր եղբայրական անկեղծ, ամենալավ բարեմաղթությունները:

ԼԻՆՈՒՍ

Կոստող սուրբ երկրի

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Խորապես զգացված Ձերդ Արքության պատգամից, որը բարեհաճ էք ուղարկել ինձ Զատկի առթիվ, ուրախ եմ Ձեզ ներկայացնելու իմ բարեմաղթություններն ու երախտագիտությունը:

Ի Քրիստոս Ձեր հավատարիմ ծառան՝

ՇԱՌՆ ՌՅՈՒՊ

Եպիսկոպոս Մոնակոյի

ՄՈՆԱԿՈ

Փրկչի հրաշափառ հարությունը փառաբանելով կմաղթենք Ձերդ Վեհափառության արևշատ ու երջանիկ օրեր և Ձեր առաքելանվեր նպատակներուն յիշյի հաջողություն, ցանկալով Քրիստոսի հարության պայծառ լույսը հավետ

փայլի սուրբ Էջմիածնի վառարկավոր Գաբակալից և հայ ժողովուրդին վրա:
Ամենախորին մեծարանքով՝

Հ. ՀՄԱՅԱԿ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԿԵՏԻԿՅԱՆ

Ընդ. արքահայր Մխիթարյան միաբանության

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Վեհափառ Տեր,

Փոխարինելով Ձեր ազնիվ մաղթանքները մեր Փրկչին շնորհավայլ հա-
րության առթիվ, պաղատախառն աղոթքով կհայցեմ Բարձրյալեմ համայն
աշխարհի և մասնավորապես հայ ազգի զավակներուն՝ հրաշափառ հարու-
թյան հուանորոգ շունչը կենսատու:

Մաղթելով Ձերդ Արքագնացուն Օծության երկարատև կյանքի ուղի մը,
որպեսզի կարող ըլլաք իրականացնել Ձերդ լավագույն տեսիլքները ի փառս
Աստուծո և ի պայծառություն ազգին:

Առյւյն արտագին ջերմ իղձերով մնամ Ձերդ Վեհափառության աղոթակից՝

ՄԵՍՐՈՊ ՀԱՊՈԶՅԱՆ

Արքեպ. և Ընդհ. արքահայր

Մխիթարյան միաբանության

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ

Ապրիլի 25-ին՝ երեկշաբթի օրը, Վեհափառ Հայրապետը հովվապետական այցելության մեկնեց Մոսկվա՝ ընկերակցությամբ Արարատյան թեմի փոխանորդ տ. Վահան եպս. Տերյանի և դիվանապետ Հ. Առաքելյանի:

Երեւանի օգանակակայանում Վեհափառ Հայրապետին ճանապարհեցին Մայր Աթոռի միաբանությունը՝ լուսարարապետ ա. Հայկազուն արքեպ. Արարատյանի ղլխավորությամբ:

Հայոց Հայրապետին ճանապարհեցին նաև ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Ս. Հովհաննիսյանը:

Մոսկվայի Վնուկովոյի օդանավակայանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին դիմավորեցին՝ Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ տ. Պարգե եպս. Գևորգյանը, թեմական խորհրդի անդամները և տ. Ալեքսի արքեպիսկոպոսը՝ ն. Սրբություն Մոսկվայի և համայն Ռուսիո պատրիարք տ. Ալեքսիի սնունդից:

Հայոց Հայրապետին դիմավորելու էին եկեղեցական՝ ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր կրոնից գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Մակարոյը և ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանը:

Օգանակակայանում ողջուլիսի և բարիգալլությունների ջերմ խոսքերից և ընդունելությունից հետո Վեհափառ Հայրապետը իր շքախմբով առաջնորդվում է Բլենինդրադսկայա հյուրանոցը:

Ապրիլի 26-ին՝ չուեկշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 12-ին, Վեհափառ Հայրապետը

պաշտոնական այցելություն է տալիս ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր կրոնից գործերի խորհրդի նախագահ պր. Կուրոյեզովին:

Վեհափառ Հայրապետին ընկերակցում էին Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ տ. Պարգե եպս. Գևորգյանը, Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ տ. Վահան եպս. Տերյանը և Մայր Աթոռի դիվանապետ Հայկ Առաքելյանը:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և կրոնից գործերի խորհրդի նախագահի միջև տեղի է ունենում զրույց՝ չերմ մթնոլորտում:

Ապրիլի 27-ին՝ Ավագ Բիեզդաբթի, և 28-ին՝ Ավագ ուրբաթ, Մոսկվայի հայոց ս. Հարություն եկեղեցում, ավանդական հանդիսությամբ, կատարվում են դատական սրբազան արարողություններ՝ ոտնալվան, խավարման գիշերի ժամերգությունը, խաչելության և թաղման կարգը՝ տ. Պարգե և տ. Վահան եպիսկոպոսների մասնակցությամբ, ի ներկայությոն հավատացյալների:

Ապրիլի 29-ին՝ Ավագ շաբաթ, Ճրագալույց: Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ ս. Հարություն եկեղեցում կատարվում են ճրագալույցի ժամերգությունն ու երեկոյան հանդիսավոր պատարագը:

Ճրագալույցի պատարագը մատուցում է թեմական առաջնորդ տ. Պարգե եպս. Գևորգյանը և բարոգում ԲԶԷ աստ, այլ յարեալա ընաբանով, Պատարագիչ սրբազանք իր քարոզի սկզբում, հանուն թեմի եկեղեցական իշխանության և հավատացյալների, ջերմորեն ողջունում է Վեհափառ Հայրապետի

շնորհաբեր ներկայությունը՝ բարի գալուստ մաղթելով ն. Ս. Օծությունը:

Ապրիլի 30-ին՝ կիրակի (հին տոմարով)՝ «Տօն հրաշափառ օրոք հանձն մերոյ օրհուսի Քրիստոսի»:

Առավոտյան ժամը 11-ին Վեհափառ Հայրապետը հանդիսավորապես առաջնորդվում է Մոսկվայի հայոց ս. Հարություն եկեղեցին, ուր մուտք է գործում «Հրաշափառ»-ով, ճկեղեցին լիքն է հավատացյալ բաղմոթյամբ, Այնուհետև հանդիսավոր ս. պատարագ է մատուցում և քարոզում Վեհափառ Հայրապետը՝ «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց» քնարանով՝ ի մխիթարություն և ի հոգևոր ուրախություն բոլորի, հաղորդելով նաև Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի օրհնություններն ու իր հայրապետական ողջույնները:

Պատարագից հետո, ի պատիվ Վեհափառ Հայրապետի, թեմական խորհուրդը ճաշկերույթ է տալիս:

Լճայսի 1-ին՝ երկուշաբթի օրը, կեսօրվա ժամը 1-ին, Վեհափառ Հայրապետը Մոսկվայի ռուսաց պատրիարքարանում այցելում է նորին Սրբություն տ. Ալեքսի պատրիարքին, որը շրջապատված ռուս բարձրաստիճան հոգևորականներով, եղբայրական ողջագուրումով դիմավորում է Հայոց Հայրապետին:

Տեղի ունեցած ջերմ զրույցի ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Ալեքսի պատրիարքին հրավիրում է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին: Ն. Սրբություն Ալեքսի պատրիարքը սիրով ընդունում է հրավերը:

Մայիսի 2-ին՝ երեքշաբթի օրը, Վեհափառ Հայրապետը հրաժեշտ առնելով Մոսկվայի հայ համայնքից և թեմական խորհրդից, վերադառնում է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին:

Վնուկովոյի օդանավակայանում Ամենայն Հայոց Հայրապետին ճանապարհելու էին եկել տ. Պարզե եպս. Գևորգյանը և թեմական խորհրդի անդամները:

Հայոց Հայրապետին ճանապարհում են նաև ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետին աորնթեր կրոնից գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Մակարցևը:

Երեկոյան ժամը 6-ին Երեանի օդանավակայանում Վեհափառ Հայրապետի ժամանումը ողջունում են Մայր Աթոռի միաբանությունը՝ լուսարարապետ սրբազան հոր զրխավորությունը: Վեհափառ Հայրապետի ժամանումը ողջունում է նաև ՀՍՀՄ Մինիստրների սովետին աորնթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Ս. Հովհաննիսյանը: Մայր տաճարում իր ազոթրը կատարելուց հետո, վեհարանում, միաբանությունը աջահամբուրով բարի գալուստ է մաղթում Վեհափառ Հայրապետին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՄԱՄՈՒԼԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ԹՂԹԱԿՑԻ ՀԱՐՑԻՆ

(2 մայիսի 1967)

ՀԱՐՑ.—Արտասահմանի մամուլից տեղեկացանք, թե մայիս ամսին Անթիլիասի հորին կաթողիկոսը այցելության է տալու դանազան եկեղեցական կենտրոններին, ինչպես՝ Վատիկան, Ժնև և Քենտրբերի:

Կկամենայի՞ք արդյոք մեզ հայտնել Ձեր կարծիքը այդ այցելությանը բնույթի և նպատակների մասին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ.—Իրեւ հայ եկեղեցու գերագույն Պետ, ՄԼՆԲ տեղյակ չենք խորեն Կաթողիկոսի նվրոյալ ռազմարարան և ոչ էլ նրա նպատակներին: Ցանկալի և անհրաժեշտ կլինեւ, որ նման առիթով Անթիլիասի Կիլիկյան Աթոռը գործէր հայ եկեղեցու Աթոռների իրավասությանը սահմանների պահպանման ու միասնության ոգիով:

Համենայնդեպս, հայտնի է, թե Անթիլիաս հաստատված Կիլիկյան Կաթողիկոսությունը, հայ եկեղեցու ծոցում լինելով տեղական բնույթ կրող Աթոռ, ինչպես անցյալում, նաև այժմ չի ներկայացնում Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին միջեկեղեցական հարաբերությունների մեջ:

2 ՄԱՅԻՍ 1967

Ս. ԷՋՄԻԱՇԻՆ

Սփյուռքից էլ նախապես ուռչն հարցի վերաբերյալ եզան մի շարք հարցումներ, որոնց տրվեց հետևյալ պատասխանը, Մայր Աթոռի դիվանի կողմից:

ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Իրագործված ենք այսու հայտարարելու ի պատասխան արտասահմանից Մայր Աթոռի ուղղված հարցումներին, րե Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը որեւէ տեղեկություն չունի հանձն Կիլիկիո գահակալի հանապարհօրհուրյան և այցելությանը մասին, հասաչիկա ամիսներին, ս. էջմիածնի իշխանության ներքն գտնվող եվրոպայի հայ եկեղեցիներին և համայններին:

ԳԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒ

Ս. ԷՋՄԻԱՇԻՆ

14 ԱՊՐԵԼԻ 1967

Մ Ա Յ Ր ԱԹՈՌՈՒՄ

Ապրիլի 10-ին՝ չորեքշաբթի.—Ժամարանի հարկի տակ տեղի ունեցավ քույր և եղբայր Սվաճյանների (ջութակ և դաշնամուր) համերգը, որին ներկա էին ուսանողներն ու Մայր Աթոռի միաբանությունը: Կատարվեցին Բախի, Զաչկովսկու, Ա. Խաչատրյանի, Քենդի ստեղծագործություններից և իսպանական ժողովրդական «Կրանդո» պարը:

Հոգևոր ճամարանի տեսուչ Հոգ. տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողապպանը համերգի վերջում շնորհակալություն հայտնեց ներկաների կողմից քույր և եղբայր արվեստագետ Սվաճյաններին:

Ապրիլի 20-ին՝ հինգշաբթի.—Կեսօրից հետո, ժամը 3-ին, Բյուրականի աստղագիտներից Հայկ Բաղասյանը սերկնային մարմինները թեմայի շուրջ կարգաց իր երրորդ շահեկան դասախոսությունը: Վերջում տեսուչ հայր սուրբը ջերմ շնորհակալություն հայտնեց հարգելի դասախոսին՝ հետաքրքիր դասախոսության համար:

Ապրիլի 23-ին՝ կիրակի.—«Տօն երեման ս. խաչի» Մայր տաճարում պատարագ մատուցեց Հոգ. տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողապպանը և քարոզեց «Այսօր նշան ս. խաչի ի յերկնից երևանալ» քնարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Ապրիլի 24-ին՝ երկուշաբթի.—«Յիշատակ քիրաւոր նահատակացն մերոց որք կատարեցան յընթաց համաշխարհային առաջին պատերազմի» Ապրիլյան եղեռնի հիսունհրկուերորդ տարեդարձի առիթով Մայր տաճարում պատարագ մատուցեց և քարոզեց

յուսարարապետ տ. Հայկուղուն արքեպ. Արահամյանը՝ «Եմուտ ի նոսա շունչն և եղև կենդանի և կանգնեցին կացին ի վերայ ուրիշ իրեանց ժողովուրդ քաղում յոյժ յոյժ» (Եզեկ. Լէ. 10) քնարանով:

Հավարտ ս. պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի հանդիսագրությամբ, Մայր տաճարում կատարվեց հոգեհանգիստ՝ Ապրիլյան եղեռնի նահատակների խնկելի հիշատակին: Ապա Ն. Ս. Օծությունը եկեղեցական բափուրով առաջնորդեց Մայր Տաճարի հյուսիսային շրջափակում ապրիլյան նահատակաց հուշարձանի մոտ, որտեղ ես կատարվեց հոգեհանգստության հատուկ արարողություն: Հոգեքաղմության ներկայությամբ:

Նույն օրը Վեհափառ Հայրապետի օրհնահաճ կարգադրությամբ, գատկական տոներին առթիվ, Երուսաղեմ ուխտի մեկնեց Մայր Աթոռի միաբան Հոգ. տ. Նարեկ վրդ. Շարաբյանը՝ մի խումբ ողա հոգևորականների և հավատացյալների հետ:

Ապրիլի 26-ին՝ չորեքշաբթի (հին տոմարով).—Ձատկական տոնի առթիվ Բաքու մեկնեց Հոգ. տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողապպանը՝ ընկերակցությամբ արժ. տ. Նշան քհն. Ռեյլերյանի և ուրարակի Նովսեփ Հակոբյանի՝ պատարագելու և Բանին կենաց քարոզությամբ մխիթարելու հավատացյալներին:

Հայր սուրբը Ավագ հինգշաբթի օրը՝ խավարման գիշերը, քարոզել է «Սիրտ իմ սասունի վասն Յուդայի» քնարանով: Ապա ճրագալույցի օրը, ս. պատարագի ժամանակ՝ «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց» քնարանով:

Կիրակի, Հարության տոնի առիթով, Հոգ. տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողապպանը կրկին պատարագել է ու քարոզել «Զի՛ խնդրեք զկենդանին ընդ մեռեալս» քնարանով:

Հոգ. հայր սուրբը Մայր Աթոռ վերադարձավ մայիսի 2-ին:

Նույն օրը, գատկական տանի առիթով, Քրիստի մեկնեց գեր. տ. Հուսիկ Եսս. Սանթուրյանը՝ հախաղահելու եկեղեցական արարողություններին: Զատիկի տոնի օրը սրբազանը պատարագել է քարոզել է Քրիստի հայոց եկեղեցում՝ «Զէ աստ, այլ յարեալ» բնորանով:

Սրբազանը Մայր Աթոռ վերադարձավ մայիսի 2-ին:

Ապրիլի 30-ին՝ կիրակի.— Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց հոգ. տ. Մուշեղ վրդ. Պեպիկյանը:

Մայիսի 4-ին՝ Երեզլաբքի.— «Համբարձումն Քրիստոսի»։ Մայր տաճարում պատարագեց հոգ. տ. Գևորգ վրդ. Սերայդարյանը և քարոզեց լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը՝ «Արք գայլիւնացիք, զի կայք հալեցեալ ընդ երկինս» բնորանով:

Հավարտ ս. պատարագի, ի հիշատակ Հայրապետական Աթոռի Սահյ ո. էջմիածին Իոնադրոթյան տարեգարծի, կատարվեց հայրապետական մաղթանք:

Օրվա հանդիսությունց ներկա էր վեհափառ Հայրապետը:

Մայիսի 6-ին՝ շաբաթ.— Հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ դասախոսեց աշխարհադարձելու կամսար Ավետիսյանը՝ «Հնդկաստան» թեմայով:

Տեսուչ հոգ. տ. Ներսես Ժ. վարդապետը դասախոսության ավարտին շնորհակալություն հայտնեց հարգելի դասախոսին՝ հետաքրքիր քանախոսության համար:

Մայիսի 7-ին՝ կիրակի.— Երկրորդ Մաղկադարդ: Մայր տաճարում պատարագեց արք. տ. Մկրտիչ սպագ ԲԶՆ. Մկրտչյանը և քարո-

զեց հոգ. տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողոսյանը՝ «Մեծահրաշ ալս խորհուրդ ավանդութեամբ յու մեզ հասնալ» բնորանով:

Մայիսի 11-ին՝ Երեզլաբքի.— Այսօր հոգևոր ճեմարանի ուսանողությունը տեսուչի և դասախոսական կազմի առաջնորդությամբ ուխտի մեկնեց Խորվիրապի վանքը: Ուսանողները այցելեցին նաև Դվինի պատմական ավերակները:

Մայիսի 14-ին՝ կիրակի.— Երեկոյան ժամը 6-ին Մայր Աթոռ ս. էջմիածին այցելեցին Մոսկվայում Զիլիի մեծարդդ զեսպան Մակսիմ Պաշկեյի առաջնորդությամբ Սանտ-Յազո քաղաքի կաթոլիկ համալսարանի ուսուցիչ Ալֆրեդո Սիլվա Սանտ-Յազո արքեպիսկոպոսը, վալպարադոյի կաթոլիկ համալսարանի ուսուցիչ Արթուր Զավալա Ռոխաս և Դիլ Նորդե համալսարանի ուսուցիչ Կարլոս Ալգունտին:

Հարգարժան հյուրերը եղան Մայր Տաճարում, ուր ծանոթացան եկեղեցու կառուցման պատմության, ճարտարապետական կառուցվածքի, Հովնաթանյան ժանրանկարչության:

Հյուրերը եղան Մայր տաճարին առնթեր եկեղեցական արվեստի թանգարանում, ուր ծանոթացան հայ եկեղեցական արվեստի ցուցանմունքներին:

Այնուհետև հարգարժան հյուրերը վեհարանում այցելեցին Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որը ջերմորեն ընդունեց այցելուներին:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի և հարգարժան հյուրերի միջև տեղի ունեցավ ջերմ զրույց՝ արտագին մթնոլորտում:

Հյուրերը վեհարանում դահասարհը, դահլիճները այցելելուց հետո հրաժեշտ առին Հայոց Հայրապետից և Մայր Աթոռից՝ լավագույն ապավորություններով:

ՊԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Առաջնորդ Ռուսաստանի և Բյուսիսային
Կովկասի հայոց քեմի)

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՀԱՎԱՔՄԱՆ ՍՈՒՐԲ ՕԶԱԽԸ

Էջմիածի՛ն կաթողիկէ... Էջմիածի՛ն պարծանք
Ռայոց, Էջմիածի՛ն ժողովարան:

Առաքել Բաղիշեցի

Պատմական շարադեստ իրադարձութիւն-
ների հետեանցով ամբողջ աշխարհով մեկ
ցրված հայութիւնը, դարեր շարունակ
ձգտելով ապրել որպէս հայ մարդ, հայ ազգ,
իր հույսը դրել է մայր հայրենիքի և Ամե-
նայն Հայոց Հայրապետութեան վրա, խորա-
պես հավատալով, որ նրանք են իր հարա-
զատ, նվիրական իղձերի կատարողն ու պա-
հապանը:

Օտար հորիզոնների տակ դեգերող մեծն
ազնիվ և հայրենասեր հայի պարտքն է եղել
լջլատել հայրենիքի և ս. Էջմիածնի բարո-
յական ուժը և հեղինակութիւնը, սառնու-
թիւն չբարոզել նրանց դեմ և լսուորեցնել ժո-
ղովրդին:

Անցյալում, ինչպէս և մեր օրերում, նվի-
րագործված և ճշմարտութիւն դարձած հայ
ժողովրդի այս զգացումներն այսօր մոռա-
ցութեան են մատնվում Մեծի Տանն Կիլիկիո

կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Աթոռի կող-
մից: Ահա տասը տարի է, ինչ Անթիլիասը
անում է հնարավորը՝ սփյուռքում գրավելու
Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան թեմերը.
զանազան միջոցներով հարկադրում է պան-
դուխտ հայութեանը՝ մոռանալու հայ ժո-
ղովրդի Լուսո Մորը՝ ս. Էջմիածնին, ձգտում
է հայութեան սրտում մոռացնել տալ հայ-
րենի կենդանի իրականութիւնը, որոնք հայ
ժողովրդի կյանքի ճանապարհին զերադույն
մխիթարութիւնն ու ապավենն են հանդիսա-
նում:

Այլ կերպ չի կարելի բացատրել այն սառ-
նութիւնը, ժմոռացկոտութիւնը, որ երևում
է Անթիլիասի Աթոռի պաշտոնական ամսա-
գիր «Հասկա»-ի էջերը թերթիւիս: Ամսագիրը
սկսել է Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի հետ կապ-
ված նյութերը կա՛մ մոռացութեան տալ և
կա՛մ էլ խնդաթյուրել: Այսպէս օրի-

նակ, հայերեն լեզվով Աստվածաշնչի տպագրության 300-ամյակին նվիրված համարում թեև խոսվում է Ռսկան վարդապետի մասին, սակայն երբեք չի հիշվում, որ Ռսկան վարդապետը Երևանցի էր, Հիշատակություն անգամ չկա երբևեկահիշատակ Հակոբ Զուղայիցի կաթողիկոսի մասին, որ Աստվածաշնչի տպագրման-գործի ջատագովն ու կազմակերպիչն էր Եվ վերջապես «Հասկ» ամսագրի քառասունամյակից դուրս են ընկել «Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին», «Հայաստան», «Մայր հայրենիք» թափերը, էլ չենք խոսում «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս...» ինքնակոչ հորջորջման մասին, որով սկսվում են ամսագրում տպագրված Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի կոնդակները:

Անթիլիասի կաթողիկոսությունը նման մտածումներով և արարաքներով հեռավոր նպատակներ է հետապնդում. նա մի կողմից փորձում է սփյուռքի հայությունը կտրել Մայր Աթոռից և մայր հայրենիքից, իսկ մյուս կողմից այդ նույն հայության համար ստեղծել կրոնական մի նոր կենտրոն, որ փոխարինի ս. Էջմիածինը:

«Վասն Սիրոնի ո՛չ լոբեցից եւ վասն Երուսաղեմի ո՛չ ներեցից, մինչեւ ծագեսցի իբրեւ զլույս արդարութիւն նորա...» (Նսալ. ԿԹ. 1): Հոգեւորնչ մարգարեի առաջնորդող ծայր մեզ կոչում է, տաճնայ ապրող հայ եկեղեցու այս օրերին, խոսքով և գրչով պաշտպան կանգնել հայ ժողովրդի Սիրոնի՝ ս. Էջմիածին, քացատրել նրա խորհրդի ու հմայքի իմաստը նաև ազգապահման գործում, Հոգով և հավատով դարերի դադունարաններից դուրս հանել և ներկայացնել սփյուռքահայությունը մեր խնկնի նախնայց հիշատակները, որոնք սիրազեղ միության մեջ կոնցին և կոմեցին այն ամենը, ինչ որ սուրբ և նվիրական դարձավ հայի համար և, պահպանվելով ս. եկեղեցու անաղարտ ժոցում, փրկեց հայ ազգն անխուսափելի կորստից:

Հայոց եկեղեցին կազմակերպվեց այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ պարսկական և բյուզանդական բռնապետությունները ձգտում էին ոչնչացնել հայ պետականությունը, հայ ժողովրդի ինքնությունը գոյությունը Պատմական այսպիսի հանգամանքներում էր, երբ ս. Լուսավորիչը և Տրդատ Գ թագավորը, տեսնելով որ հեթանոսությունը շունի կենտրոնաձիգ ուժ, ընդունեցին և պետական կրոն դարձրին քրիստոնեությունը, որի վսեմ հոգևոր, բարոյական գաղափարներով մեր նախնիքը շարժվեցին հայ ժողովրդին, ստեղծեցին անբաժանելի և անպառակասելի ազգային միություն:

Այսպիսով, հայ եկեղեցին, իր սկզբնավորության իսկ օրից, իր վրա սրբազան պարտականություն վերցրեց՝ դորավիդ լինել հայ պետականությանը, նրա ազգային և ինքնությունը գոյությունը պահպանելու գործում:

Ավետարանի լույսով լուսավորվող և պայծառացող ս. Էջմիածնից սկիզբ առած այս գաղափարները հետագայում, գիր ու գրականություն ստեղծելով, զարգացրին և ամուր հիմքերի վրա դրեցին հայ եկեղեցու երկու խոշորագույն գործիչներ ս. Սահակն ու ս. Մեսրոպը:

Սակայն ս. Էջմիածնի բախտ չէր վիճակված շարունակելու իր եկեղեցաշեն և հայրենանվեր գործունեությունը: Սակած 5-րդ դարի վերջերից Հայրապետական Աթոռը, երկրի քաղաքական իշխանության թուլացման և անկման պատճառով, փոխադրվում է Դվին, ապա Արամուս, Աղթամար, Արգիշ, Անի, Մոփթ, Հոռմկլա և Սիս: Այդ երկար միջոցում, որ տևում է մոտ հազար տարի, ս. Էջմիածինը երբեք չի մոռացվում, նրա մասին հոգևոր երգեր են գրվում, նրա հետ կապված պատմական դեպքերը և ավանդությունները գրի են առնվում և պատմվում մատենագիրների կողմից, Հարկադարար ուր էլ որ եղել է Հայրապետական Աթոռը, հայ ժողովուրդը միշտ երազել է նրա վերադարձը իր բնիկ, նախկին տեղը՝ ս. Էջմիածին:

Առանձնապես ս. Էջմիածնի կարոտը պացվում է 11-րդ դարի կեսերից սկսած, երբ մայր հայրենիքում թուրք-սելջուկների և թաթար-մոնղոլների արշավանքների հետևանքով կործանվում է պետական իշխանությունը, և երբ ժողովրդի մի մասը զերեվարվում է, իսկ մյուս մասն էլ, չկարողանալով տանել օտար բռնակալների ճնշումները, ստիպված է լինում հեռանալ հայրենի երկրից, Սակայն տարագիր հայությունը չի համակերպվում իր գաղթական լինելու վիճակի հետ, նա ձգտում է վերադառնալ հայրենիք, վերականգնել հայոց թագավորությունը և բնիկ երկրում ունենալ կրոնական կենտրոն: Հայ ժողովրդի այն ժամանակվա մտածումները, իրենց և տենչանքներն իրենց լավագույն արտահայտությունն են գտել ԺԴ դարի պատմագիր Մտեփանոս Օրբելյանի՝ ս. Էջմիածնին նվիրված «Ողբ և հառաչանք Մօրն մերոյ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» և կամ «Ողբ ի ս. կաթողիկէն» բանաստեղծության մեջ, որը գրված է 1301 թվականին:

Այս հանգամանքը, ինչպես և կաթողիկոս եկեղեցու ոտնձգությունները Սսում Հայրապետական Աթոռի դեմ, որ հետզհետե ուժեղանում էին Կիլիկիո հայոց թագավորության անկումից հետո, առիթ են ստեղծում

հայ եկեղեցականությունը և աշխարհիկ տարրին 1441 թվականին կաթողիկոսական Աթոռը Սսից տեղափոխել և էջմիածին:

Հաջորդ հինգ դարերում, ավերակների կույտի վերածված Հայաստանում, ս. էջմիածինը միակ տեղն էր, ուր, ինչպես կասեր հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վալերի Բյուսովը՝ բարախում էր Հայաստանի սիրտը:

Ս. էջմիածինի այդ շրջանի պատմությունը բազմաթիվ մանր ու մեծ բուսականների կողպուտի և ավերածության պատմությունն է. այն միաժամանակ պատմություն է իսկական հերոսության, անձնագոհության, հայրենասիրության և մարտիրոսության:

Ո՞վ կարող է պատմել այն անթիվ և անհամար տառապանքների և շարժարանքների մասին, որին ենթարկվում էր Հորի համբերության մարտիրոսություն Մայր Աթոռի միաբանությունը:

Ո՞վ կարող է մոռանալ մեր երանելի հայրապետներ Մովսես Տաթևացուն, Փիլիպոս Աղբակեցուն, Հակոբ Ջուղայեցուն և Սիմեոն Նրեանցուն՝ այդ բազմաբազում հոգևորականներին, որոնց կենաց և գործոց մատուցաներ կարգալույժ շնք կարող լզարմանալ, թե ինչպես են նրանք կարողացել այդքան դառն և նեղ ժամանակներում շեն ու պայծառ պահել մեր եկեղեցիները, զբաղվել շինարարական, կրթական, ազգապահպանման գործերով և, ի վերջո, երբեմն էլ չկարողանալով տանել հայրենի նահատակ եկեղեցու շնչով օր ու արև տեսած զավակների տառապանքներն ու թշվառությունը, վշտահար լինելով մեռել են՝ ճշայն հառաչանաց, սրտի հեծովածան, ողորց աղաղակի քեզ վերընծայեմ տեղող զաղտնեաց մեծ վարդապետ նարեկացու խոսքերը շքներին:

Ս. էջմիածնի այդ ժամանակվա պատմությունը պատմություն է նաև հայ ժողովրդի հերոսական ոգու և կենսունակության:

Այստեղ տեղին է բերել 18-րդ դարի ականավոր հոգևորականներից մեկի՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղունյանի սրտազոհիկ գրությունը, որտեղ նա նկարագրում է ս. էջմիածնի վրայով անցած արհավիրքները, րայց և նրա կենսունակությունը.

«Բայց դու ի սկզբանէ անտի մինչև ցայսօր, — գրում է նա, — իբրև զվէժ անպարտելի՝ հաստատուն կացեր ի վերայ վիմին ճշմարտութեան, որ ոչ գրունք դժոխոց և ոչ բռնութիւնք հակառակորդաց զքեզ հաղթահարել կարացին. այլ իբրև զմրրիկ անցին զքեզ... Իսկ արդ՝ ո՞ւր եղան, ո՞ւր եղան նախնի հալածիլքն քոյ, ով լուսատու մայր մեր ս. էջմիածին, Անցին նոքա իբրև զհեղեղս ջուրց... Զի դու յաղթեցեր զնոսա համբերութեամբ քով. ընկղմեցեր զնոսա արտասուօք

քովք և մարմնով քով դարձուցեր զնետս նոցա. և արեամբ քով շիրուցեր զ՛ուր նոցա»:

Ինչպես այստեղ չհիշել հայրենիքից հազարավոր կիլոմետրեր հեռացած լեհահայերին, որոնք երբ լսում էին. թե ս. էջմիածնից նվիրակ է եկել և իր հետ ս. Մուսոն է բերել, դուրս էին գալիս բաղաբնիցից և մեծ հուզումով, արցունքն ալքերին գիմավորում էին նվիրակին, համբուրում էին նրա հողաթափերը, ձեռքերը, հագուստեղենը, այնուհետև ցնծության աղաղակներով, հոգևոր երգերով և սաղմոսներով առաջնորդվելով եկեղեցի, ցույց էին տալիս իրենց անհուն սերն ու նվիրվածությունը հանդեպ ս. էջմիածնի և նրա սրբություններին:

Ի՞նչպես չհիշել Արարատյան դաշտից Պարսկաստան գերի տարված հայ գաղթականությանը, որին աշխարհավեր Շահ Արասը Պարսկաստանի հողի հետ կապելու նպատակով մտադիր էր ս. էջմիածնի տաճարն ամբողջությամբ բռնել տանել Նոր Ջուղա, կարծելով՝ որ հայ ժողովրդին ս. էջմիածնի հետ կապողը տաճարի նյութական քարերն են և ոչ թե դարերի ընթացքում հավատացյալների խտացված ջերմեռանգ զգացումները և հայրենի հողի կարոտը:

Ի՞նչպես չհիշել աշխարհահայրհայր, ծովածով, սարհ-սար թափառող հայ մարդուն, որ օտարության մեջ զգալով մոտալուտ մահը, համբուրում և կրծքին էր ցանում ս. էջմիածնից բերած մի բուռ հողը և վերջին անգամ, մինչև ալքերի հավիտյան փակելը, հիշողության թևերի վրա, պանդուխտի կարոտով, թռչում էր դեպի տուն, դեպի մեր լուստ խորանը՝ ազգային սուրբ եկեղեցին:

Ս. էջմիածինը նվիրական է դարձել հայության համար, հիշեցրել է մայր հայրենիքը, որի մխացող ավերակների վրա լաց է եղել հայ մարդը և բռնել դարիբանության ճամփան, սակայն բանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշի խոսքերով՝

Հոգի, մի ասեր դարիք,
Թե չէ իմ սիրտս կարունի

դուշելով, տոշորվել ու պապակվել է հայրենիքի և ս. էջմիածնի կարոտից:

Ս. էջմիածինը նվիրական է դարձել հայության համար նաև այն պատճառով, որ կանգնած է եղել հայ նահատակների հողի վրա, հին-հին հիշատակաց դամբարանների մոտ: Հայրենայց հիշատակները ոգևորիչ և փրկարար են եղել. նրանք հսկայական գեր են խաղացել հայ ազգի բարոյական և հոգեկան վերածնության գործում: Գեղի ս. էջմիածինն ունեցած սիրո դադափարը սերտորեն կապված և շաղախված է եղել այդ հիշատակների հետ՝ որպես արգասիք հավատացյալ

ի անցյալի փառքի և ապագայի ոսկեղեն
ուսման և երազների:

Ամեն ազգ, հոգեւոր կյանքով ապրող ամեն
սխառնայա ժողովուրդ իր Թափոր լեռը ունի,
ստեղծ Փրկչի հրաշափառ պայծառակերպու-
յան տեսիլքի առջև, երկնային յուսիս տապ-
առության տակ ոգեւորվող առաքյալներից
հետոսը բացականչեց. «Տէր, բարութք է մեզ
պատ լինել»:

Հայ ազգի Թափոր լեռը ս. էջմիածինն է.
այն է եղել հայ մարդու կրոնական բարձրա-
նայն դրացումն արտահայտող սրբավայրը.
Մենտեղից է ըսել օրհնության աղբյուրը.
Մենտեղ է դրացվել հոգեկան ներկայությունը
ձեր երանելի հայրապետների, սուրբ վար-
ապետների և հավատքի ու հայրենիքի հա-
տար նահատակված վիպաների, որոնք ոգե-
ւորել են հայությանը՝ համախմբվել ս. էջ-
միածնի շուրջ, դորավիդ լինել հայրենի պե-
տության, պահպանել հայ եկեղեցու դարա-
տար ավանդությունները, կարգն ու կանոնը:
Այսպիսի ազգանվեր հաստատություն է
դրել ու մնում է հայ հավատքի անաղարտու-
յան մշտարթուն պահապան և հայրենասի-
ւության անմար օջախ, աստվածակառույց
էջմիածինը:

Այստեղից էլ բնականաբար հարց է առա-
ջանում, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսու-
թյանը և նրա Աթոռ Անթիլիասը, որոնք հա-
մարում են սփյուռքում փոխարինելու Ամե-
նայն Հայոց Հայրապետությանը և Մայր Ա-
ռոս ս. էջմիածինն, ունեն վերջիններիս
մայրն ու խորհուրդը հայության ալբում:
Անթիլիասի կաթողիկոսական Աթոռը չի ու-
նեցել, չունի և չի կարող ունենալ մեր հայ-

րենասեր և հավատավոր նախնիների արյամբ
և տրեւաջան աշխատանքներով պահպանված
ու նվիրագործված ս. էջմիածնի բարձր հեղի-
նակությունն ու ոգեկանությունը: Անթիլիասի
Աթոռը գտնվում է օտար հողի վրա, իսկ այս
հանգամանքը չի կարող խորհրդածության
տեղի ըստալ: Հայ ժողովրդի պատմությունը
ցույց է տվել, որ մեր անցյալի զաղթօջախ-
ները, անկախ իրենց բնակչության թվից և
երկարատևությունից, ի վերջո դատապարտ-
ված են եղել օտարների հետ ձուլման և ան-
հայտացման՝ զաղթահայության և մայր հայ-
րենիքի, ինչպես և ս. էջմիածնի միջև եղած
փոխադարձ կապերի հետզհետե թուլացման
պատճառով:

Անթիլիասի Աթոռն իր բուն և հակահայրե-
նական և հակաէջմիածնական քաղաքակա-
նությունը արագացնելու է ձուլման այդ
ընթացքը:

Գաղթօջախների հայությանը սպառնացող
այդ վտանգը կանխելու նպատակով է, որ
ազգիս Վեհափառ Հայրապետ, Նորին Ս. Օ-
ծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսն իր
հայրապետական կոնդակներով, պաշտոնա-
կան նամակներով և քարոզներով շարունակ
կող է անում սփյուռքահայությանը՝ պաշտ-
պանել ս. էջմիածնի ընդհանրական իրա-
վունքները, պատմականորեն ճշտված իրա-
վասության սահմանները պաշտպանած լի-
նելու համար հայ եկեղեցու միասնականու-
թյունը՝ որպես հզոր կոման ազգապահպան-
ման և ազգահավաքման սուրբ գործի:

Ով ճշմարիտ հայ սիրտ է կրում, չի կարող
մոռանալ ո՛չ սուրբ էջմիածինը և ո՛չ էլ մայր
երկիրը հայրենի:

ԼՈՒՐԵՐ ՍՓՅՈՒՌԱԿԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՑ

ՈՒՍՏՐԻ Ս. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ 75-ԱՄՅԱԿԸ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հայոց առաջնորդական վիճակի թեմական-պատմագրական ժողովը, ընդառաջ գնալով Ուստրի պատգամավորների ներկայացրած խընդրանքին, որոշել էր 1966 տարին հռչակել հոգեւանական տարի, Հյուսիսային Ամերիկայի առաջին հայ եկեղեցու՝ Ուստրի սուրբ Փրկիչ եկեղեցու հիմնադրման յոթանասունհինգամյակը նշելու համար, բովանդակ ամերիկահայ թեմի սահմաններում:

Առաջնորդ դեր. տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանը հատուկ շրջաբերականով հրահանգել էր թեմի բոլոր եկեղեցիներին, ոգեկոչել սուրբ Փրկիչ եկեղեցու հիմնադրման յոթանասունհինգամյակը:

Ուստրի հայոց ս. Փրկիչ եկեղեցին օծվել է 1891 թվականի հունվար ամսի 18-ին:

1966 թվականի դեկտեմբերի 11-ին՝ կիրակի օրը, տեղի է ունեցել սուրբ Փրկիչ եկեղեցու հիմնադրման յոթանասունհինգամյակին նվիրված շքեղ մի հանդիսություն, որին նախագահել է թեմակալ-առաջնորդ դեր. տ. Թորգոմ սրբազան եպիսկոպոս Մանուկյանը: Ամերիկայի հայոց թեմը հաստատվել է՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի 1893 թվականի հայրապետական կոնգրակով: Այնուհետև, շնորհիվ մեր ժողովրդի նվիրումի և զոհաբերության, ամերիկահայ

թեմը կարողացել է հասնել այսօրվա ծաղկյալ և փայլուն շրջանին:

Ուրախալի է և մխիթարական արձանագրել, որ սիրյուրահայ բովանդակ տարածքի եկեղեցական-ազգային կյանքը տարեց-տարի ծաղկում է, բարգավաճում և հայ ժողովրդի ջրված բեկորներին առույգ ու կենդանի պահում:

ԼՈՐԵՆՍԻ Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՐԻՆԱՆՑ
ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԻՍՆԱՄՅԱԿԸ

Լորենսի ս. Խաչ եկեղեցու՝ եկեղեցասեր տիկնանց միությունը վերջերս իր հիմնադրման հիսնամյակը ոգեկոչել է մասնավոր հանդիսությամբ:

Այս առթիվ հատուկ օրհնության գիր է հղել թեմակալ առաջնորդ դեր. տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանը, օրհնելով ս. Խաչ եկեղեցու հոգևոր հովիվը, ծխական խորհուրդը, տիկնանց վարչությունը և հավատացյալ ժողովրդին, բարեմաղթելով, որ նույնպիսի հանդիսություններ և օրհնության գրեր խթան հանդիսանան եկեղեցասեր տիկնանց միության անդամների համար, առավել աշխուժությամբ և եռանդով կատարելու իրենց ազնիվ պարտականությունները՝ ի շինություն և ի պայծառություն Հայաստանյայց Առաքելական սուրբ եկեղեցու:

ՀԱՅ. ԵԿԵՂ. ԵՐԻՏ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՈՒԹՅԱՆ 20-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Ամերիկահայ թեմի Հայաստանյայց եկեղեցւո իրիտասարդաց կազմակերպութեան (Հ. Ե. Ե. Կ.) հիմնադրման քսանամյակը պատշաճ հանդիսութեամբ նշվել է 1966 թվականի սեպտեմբերի 2—5 օրերին:

Շաբաթ առաւօտյան, հաւարտ պաշտամունքի, բացվել է համագումարը՝ թեմական-առաջնորդ սրբազան հոր ազդեցով ու նախագահութեամբ:

Երեսունհինգ զանազան մասնաճյուղերի պատգամավորներ և անդամներ՝ Ամերիկայի շուրս կողմերից մեկտեղվել են և համերաշխ մթնոլորտում զեկուցել են նախորդ տարիների արդյունաշատ գործունեության մասին և առաջիկա գործունեության համար արել են մի շարք որոշումներ:

Ժողովում խոսք են առել ս. ներսես Շնորհալի աստվածաբանական վարժարանի տեսչի օգնական, բարեշնորհ Հովհաննես սարկավազ Գասպարյանը, որ խոսել է ռեփրմատիվների քրիստոնեական պարտականությունը արդի կյանքում: Նույնի շուրջը:

Նույնպես եկեղեցյաց ազգային խորհրդի երիտասարդների վարիչ պ. Լ. Փիրս, որ խոսել է Աստուծո հեղափոխությունը և մարգոց պատասխանատվությունները աշխարհում նյութի մասին:

Կիրակի օրը պատարագել և քարոզել է առաջնորդ սրբազանը ս. Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցւոյ:

Այնուհետև պատգամավորների պատվին տրվել է ճաշկերույթ:

ՕՍՈՒՄ ՆՈՐԹ ՅԻՒԱԿԵԼՅԻԱՅԻ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

1966 թվականի սեպտեմբերի 18-ին՝ կիրակի օրը, հանդիսութեամբ կատարվել է օծումը՝ Նորթ Յիւաղելֆիայի նորակառույց ս. Երրորդություն եկեղեցւոյ:

Օծումը կատարել է ամերիկահայոց նորնորտի առաջնորդ գեր. տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանը, մասնակցութեամբ գեր. տ. Բարգեն եպս. Վարժապետյանի՝ շրջապատված հոգևորականներով:

Օծումից հետո եկեղեցւո հոգևոր հովիվը՝ հոգ. տ. Զավեն վրդ. Արդումանյանը, կարգացել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակը՝ հղված հատկապես եկեղեցւո օծման առիթով:

Ապա, պատարագիչ սրբազանը քարոզել է՝ յորդորելով թրդորին, որ այս հայկական ճարտարապետութեամբ կառուցված սիրուն եկեղեցին վերակառուցվի նաև ներքնապես, որպես հոգևոր և իմացական հաստատություն, հոգևոր մեր նորահաս սերունդին:

Նույն օրը՝ հետ միջօրեին, եկեղեցւո կից նորակառույց մշակութային սրահում տեղի է ունեցել օրվա ճաշկերույթը, նախագահութեամբ առաջնորդ-սրբազան հոր և մասնակցութեամբ օտար, հյուր եկեղեցականների և հավատացյալների:

Խոսք է առել պ. Հերի Գրեյսան, որ ճրիար պատրաստել է և նվիրել է եկեղեցւո շենքերի ճարտարապետական պլուր-րինդ-ները և ճշգրտել է լեկտրական զանգակները:

Խոսել են նույնպես գեր. տ. Բարգեն եպս. Վարժապետյանը, հոգ. տ. Զավեն վրդ. Արդումանյանը, արժանապատիվ հայերի՝ տ. Արդեն ավագ քահանայ և տ. Պողոս քահանայ, ինչպես նաև պ. Սարգիս Մանուկյանը և պ. Զավեն Հովսեփյանը:

Վերջավորության առաջնորդ սրբազան հայրը բարի գալուստ է մաղթել օտար հյուրերին: Միաբերան երգված Տերունական աւղթըով ավարտվում է օրվա հանդիսությունը:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏՊԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՔՀԱՐՑՈՐԱՄՄԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՆՏԵՎԻԴԵՑՈՒՄ

Մոնտեվիդեոյի հայ գաղութի երեք հարանվանությունների հոգևոր պետերը, ընդհանրելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Ն. Ս. Օծություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի 1966 մարտ 11 թվակիր սրբատառ կոնդակին, միաձայն կերպով որոշել են հոգևորների 23-ին համագաղութային հանդիսութեամբ տոնախմբել Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության երեքհարյուրամյա տարեդարձը:

Հոգևորները հայ մշակութային ամիս լինելով, գաղութի հայկական ուղիորհագորդումների ժամերին հանգամանորեն անդրադարձվել են հիշատակության արժանի պատմական այս մեծ եղելության մասին, ընթերցումներով և զրույցներով:

Արմենիա էլ ի Ուրուգվայ՝ հայկական հեռուստացույցի ժամ էլ տրամադրվել է այս մասին, ուր խոսել է դոկտ. էմիլիո Քոսթրո:

Հոգևորների 23-ին՝ կիրակի առաւօտյան, հանդիսավոր սուրբ պատարագ է մատուցել հոգ. տ. Շնորհ վրդ. Գասպարյանը և քա-

րողել է Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության երեք հարյուրամյակի մասին:

Նույն օրը կատարվել է հանդիսավոր տոնակատարություն՝ Աստվածաշնչի տպագրության երեք հարյուրամյակին նվիրված, գաղութի մշակութային հանդիսաօրհանում:

Օրվա հանդիսության առիթով ելույթներ են ունեցել Ն. Աղաբաբյանը՝ ռ. Գրքի հայերեն առաջին տպագրության պատմականը նյութի շուրջ, Ապա հայ կաթողիկոս համայնքի կողմից գեր. դոկտ. Հարություն Ժ. վրդ. Թեքեյանը՝ ռ. Գրքի առաջին հայերեն տպագրության մշակութային նպաստը նյութի մասին, Ավետարանական համայնքի կողմից խոսել է վերապատվելի Հակոբ Կյուրեքյանը՝ օժպագրության հոգևոր նպաստը նյութի մասին, Օրվա եզրափակիչ խոսքը արել է, շահեկան և ոգևորիչ ելույթով, հոգ. տ. Շնորհք վրդ. Գասպարյանը:

Մեջընդմեջ գործադրվել է նաև զեղարվեստական հայտադիր, լավել են իսպաններեն և հայերեն լեզուներով արտասանական լավ կատարումներ, երգահանով՝ մեղեդիներ և հոգեզմայլ շարականներ:

Կատինամաներիկայի սուրբ Գրքի ընկերությունը ևս իր գործուն մասնակցությունն է բերել սույն հանդիսության՝ կազմակերպելով սուրբ Գրքերու ճոխ և զեղակազմի մի ցուցահանդես, այլազան լեզուներով և տպագրությամբ, նույնպես խոսուն և գունավոր մոգական լապտերներով ցուցադրել է սուրբ Գրքի այլազան տպագրությանը պատմականը, միևնույն ամբ օրերը: Ապա նույն հիմնարկի կողմից զեղատիպ սուրբ Գրքեր նվիրվել են օրվա երեք հարանվանությանը պատերին:

Միտ երեք ժամ տևող բովանդակալից հայտագիրը գործադրվել է մեծ հաջողությամբ:

Նշանակությունը, որը հայ եկեղեցական և աղգային կյանքին մեծ հայոց քրիստոնեության դարձին, հայ դիրքերու գյուտին և վարդանանց պատերազմին հետ աղընիներ կ'անհիսանա կարևոր հանգրվան մը՝ արժանի տոնախմբությամբ:

Այդ հանդեսի զեղարվեստական բաժնին իրենց շնորհալի մասնակցությունն էին բերել ամերիկահայ երեք արվեստագետներ՝ Ժորժ Բալոյանը, ջութակահար Ժիրայր Գանթարճյանը և օպերայի երգչուհի Շաքե Վարդեխյանը:

Հանդեսն անցել է մեծ հաջողությամբ:

ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆՅՈՒ-ՅՈՐԺԻ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՌՈՒՅՎԵԼԻՔ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ

ԱՆԿՅՈՒՆԱՔԱՐԻ

Հոկտեմբերի 2-ին՝ կիրակի օրը, կեսօրին, հանդիսավոր իրադրության մեջ, զլխավորությամբ թեմակալ առաջնորդ գեր. տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանի և մասնակցությամբ Եկոմիտաս երգախմբի, կատարվում է ս. էջմիածնից հատկապես բերված անկյունաքարի օրհնությունը: Առաջնորդ սրբազանը օրհնեց նաև 16 քարեր, որոնք զույրի շապիկ հագած 16 կնքահայերի ձեռքով զետեղվեցին 12 առաքյալների և 4 ավետարանիչների անունով սյուների տակ:

Աղոթասացությամբ և երգեցողությամբ կատարվեց անկյունաքարի օծումը:

Նախքան անկյունաքարի օրհնությունը, ս. պատարագ մատուցվեց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու մեջ: Պատարագը մատուցեց եկեղեցու հոգևոր հովիվ տ. Կարեն քահ. Կտանյանը:

ՏՈՐՈՆՏՈՑԻ ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Տորոնտոյում (Կանադա) ապրում են 1500 հայեր, որոնց մեծ մասը վերջին տարիներին են գաղթել Կանադա Միջին Արևելքի երկրներից:

Հայկական այս գաղութը Տորոնտոյի մեջ ունի իր ս. Երրորդություն եկեղեցին, սորուն նորակառույց մշակութային սրահին մեջ քանի մը տարիներն ի վեր տեղի կունենան շարաթօրյա դասընթացներ 4—15 տարեկան հայ փոքրերու համար:

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի անվան սույն վարժարանի 1965—66 տարեշրջանի ամսվերջի հանդեսը տեղի ունեցավ հունիսի 12-ին՝ համայնքային հովիվ հոգ. տ. Ժիրայր արդ. Թաշճյանի նախագահությամբ:

Հանդեսին ներկա բազմաթիվ հյուրերի մեջ էր նաև Երուսաղեմի հայոց պատրիարքու-

ՆՐԱԺՇԱՀԱՆԴԵՍ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ՕԺԱՆԳԱԿ ՄԻՈՒԹՅԱՆ

Նյու-Յորքի Դաուն Հուլի դահլիճի մեջ հոկտեմբերի 30-ին՝ կիրակի օրը, ժամը 2.30-ին, առաջնորդ գեր. տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանի նախագահությամբ տեղի ունեցավ ճոխ հանդես՝ Ամերիկայի հայոց Առաջնորդարանի օժանդակ միության կազմակերպությամբ՝ նվիրված Աստվածաշնչի հայերեն առաջին տպագրության երեք հարյուրամյակին, որին մասնակցեցին շուրջ 1200 աղգայիններ:

Հանդիսության բացումը կատարել է օժանդակ միության ատենապետուհի տիկ. Աստղիկ Իգնատիսյանը: Այնուհետև հանդես է եկել առաջնորդ սրբազանը՝ հայերեն և անգլերեն իմաստալից մի ճառով, նշելով «Սուրբ Գրքի հայերեն տպագրության երեք դարու

ան ներկայացուցիչը՝ գեր. տ. Շահնեկյանը:

Մեր հանդեսը սկսավ, աշակերտները բնական հայերեն արտասանություններով և Դրական երգերով, իսկ 5-րդ դասարանի աշակերտները հաջող կերպով ներկայացուցին պատկեր մը՝ ձոնված հայ գիրիկն և գրա-նություններ:

Այս վարժարանը ունի 106 երկսեռ աշակերտներ՝ բաժանված 9 դասարանների. 5 սխակրթարան՝ 42 աշակերտներով, և 4 անկապարտեղ՝ 64 աշակերտներով:

Սփյուռքի մեջ հայ դպրոցը հայրենիքն է և ժողովրդին և աստիճանաշարժը՝ մեր հայ-ունասիրության,— գրում է տեղեկատուս: Եւտով սույն վարժարանը կատանա նոր արկարածին՝ իր լավագույն հարմարու-թյուններով:

Հանդեսը վերջանում է խանդավառ մթնո-րոտով:

ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍՏՎԱԾԱՆՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՐԱՔՀԱՐՑՈՒՐԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ

Ռուսենոս-Այրես

Հոկտեմբերի 16-ին՝ կիրակի օրը, կեսօրից հետո, ժՀայ կեդրոն սրահի մեջ տեղի է ունենում հանդես, որն առանձնապես նվիր-ւած էր հայերեն Աստվածաշնչի տպագրու-թյան 300-ամյակին և այդ սկարեւոր գործը արականացնող երկու լուսավոր դեմքերու լրջանկահիշատակ տ. Հակոբ Դ Զուղայեցի և թաթղիկոսի և տ. Ռսկան վրդ. Երեանցիի հիշատակին ոգեկոչման:

Սույն հանդիսությունը բանախոսությամբ անդես եկան Երիտասարդական միջ-միու-թյանց վարչության ներկայացուցիչ Աղար-անը, Համադգային տոնակատարությանց հանձնախմբի ներկայացուցիչ Ա. Գրաճյանը և հոգ. տ. Հարություն Ժ. վրդ. Մուշկանը, զոր հանգամանորեն անդրադարձավ հայ Աստ-վածաշնչի տպագրության դեպքին, դայն ի-րագործող անձնավորության գաղափարա-կան նվիրումին, շրջանի պատմական կացու-թյան հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակին, հույսերուն և ձգտումներուն:

Հանգեսին ներկա գտնվող հոգ. տ. Կյուրեղ վրդ. Գաբրիլյանը իր լուսապատկերով ներ-կաներին ցուցադրեց հայ Աստվածաշնչի հնագույն ձեռագրերի էջերից նմուշներ, ո-րոնք պահվում են Երուսաղեմի Սրբոց Հա-կոբյանց վանքի ձեռագրերի մատենադարա-նում:

Հանդիսությունը փակվում է հայրապետա-կան պատվիրակ տ. Բաբգեն արքեպիսկոպո-սի ելույթով, ու շնչովում է ս. Մեսրոպին դուռը և Ռսկան Երեանցու իրագործումը, երկուքն ալ նույն ոգի են մշակած, լուսավո-րումը հայ ժողովրդին, ամրացումը անոր քրիստոնեական հավատքին և ազգային պզգցումին:

Ս. ՊԱՏԱՐԱԿԻ ԵՎ ՔԱՐՈՉ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱՆՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՆՐԱՔՀԱՐՑՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Ռուսենոս-Այրես

Հոկտեմբերի 9-ի՝ կիրակի օրվա ազոթքն ու պաշտամունքն ամրոգչությամբ նվիրված էր հայ մշակույթի և նրա անխոնջ գործիչնե-րի մեծարմանը:

Այս տարվա տոնախմբությունը հատկա-պես կենտրոնացավ հայերեն Աստվածաշնչի առաջին տպագրության 300-ամյակին և զայն իրագործող երախտարժան դեմքերու երջանկահիշատակ Հակոբ Դ Զուղայեցի, Ա-մենայն Հայոց կաթողիկոսի և Ռսկան վրդ. Երեանցիի ոգեկոչման շուրջ, ըստ հրահանգի Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգեն Ա-ի 1966 մարտ 11 թվակիր սրբատառ կոնդակին:

Նախքան հանդեսայն պաշտամունքի կա-տարումը, ընթերցվեց Վեհափառ Հայրապե-տի վերոհիշյալ սրբատառ կոնդակը:

Այնուհետև քարոզեց գեր. տ. Բաբգեն արքեպիսկոպոսը՝ հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության հոգևոր և ազգային նշանա-կության մասին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ

Ռուսենոս-Այրես

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու մեջ, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգեն Ա-ի գահակալության 11-րդ տարեդարձի առթիվ, մատուցվեց մասնավոր ս. պատարագ և կատարվեց հայ-րապետական մաղթանք, ժՀայր մերս-ից ա-ռաջ հայրապետական պատվիրակ սրբազան հայրը խոսում է Վեհափառ Հայրապետի կյանքի, նրա շինարար և բազմաբղյուն գոր-ծունեության մասին: Սրբազան հոր խոսքն արտահայտում էր ընան բոլորին սիրո ու հա-վատարմական զգացումը հանդեպ մեր ժո-ղովրդի հավատքի կեդրոն ս. էջմիածնին և անոր արժանընտիր Գահակալին:

**ԳՈՐՏՈՊԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎԻՎ
Տ. ՏԱԹԵՎ ՎՐԴ. ՂԱՐԻՊՅԱՆ**

Հոգ. տ. Տաթև վրդ. Ղարիպյանը վերջերս ստանձնել է Գորտոպայի և շրջակայի գաղութային վարչության հոգևոր հովիվությունը՝ Հարավային Ամերիկայի հայրապետական պատվիրակ գեր. տ. Բարգեն արքեպ. Ապատյանի կարգադրությամբ, Հայր սուրբը նրուսաղենի Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբանության անդամ է, Մնվել է 1937 թվականին Սիրիայի Հալեպ քաղաքում, 1963 թվականին նրուսաղենում կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվել՝ ձեռամբ պատրիարք սրբազան հոր

**ԱՐՍԼԱՆՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋՈՐՅԱ ԵՎ
ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԱՐԵՎԵՐՋԻ
ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Բուենոս-Այրեսի Արսլանյան ազգային ամբողջօրյա և երկրորդական վարժարանը հիմնվել է 1941 թվականին, 1956 թվականին այդ վարժարանը տվել է թվով 43 շրջանավարտներ, Տարեց-տարի այդ շրջանավարտների թիվը ավելանում է և անցյալ՝ 1966 թվականին այդ թիվը հասնում է 266-ի, Անցյալ ուսումնական տարում դպրոցը ուներ 420 աշակերտներ:

Արսլանյան ազգային ամբողջօրյա և երկրորդական վարժարանում սովորում են այնպիսի աշակերտներ, որոնք բնակվում են արթական հաստատությունից շուրջ 25 կմ հեռավորության վրա: Այս հանգամանքն խոսում է այն մասին, որ այդ վարժարան մեծ համարում ունի տեղի հայ համայնքի շրջանում:

Վերջին շրջանում Արսլանյան վարժարանում նախապես իր նոր ուսումնական շենքը՝ իր ներքին բոլոր կահավորումներով՝ նվիրատվության բարերար Տիապեքիրյան եղբայրների:

Արսլանյան ամբողջօրյայի բաժնում աշխատում են 34 ուսուցչուհիներ, Դպրոցը ղեկավարվում է հայրապետական նվիրակ գեր. տ. Բարգեն արքեպ. Ապատյանի և Կենտրոնական խորհրդի անմիջական ղեկավարությամբ:

Դպրոցի տեսուչն է հոգ. տ. Հարություն վրդ. Մուշյանը:

Արսլանյան վարժարանը 7 տարի առաջ ուներ պարզ նախակրթարանի մակարդակ, իսկ շուրջ 7 տարիներից ի վեր վերածվել է ամբողջօրյա երկրորդական վարժարանի:

1966 թվականին սույն կրթական հաստատության ամբողջօրյա երկրորդական բաժնից տվեց իր շրջանավարտները:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ 300-ԱՄՅԱԿԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՄՍՏԵՐԴԱՄՈՒՄ

Հայ տպագրության դարձյալ գործում անակալից դեր է խաղացել Ամստերդամը, 1660 թվականին հիմնվել է առաջին հայերեն տպարանը, Այնտեղ էր, որ ս. էջ-ածենի միաբանության անդամ Ռսկան վրդ. նանցու ջանքերով հրատարակվեց առաջին լատինական Աստվածաշնչի տպագրության Օ-ամյակը, և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս-կոնդակով այդ տարեդարձը նշվեց ս. էջ-ածենում և աշխարհի բոլոր հայկական գա-լթիներում:

Առանձնապես հետաքրքիր են այն հանդի-թյունները, որոնք տեղի ունեցան հայե-ն Աստվածաշնչի տպագրության վայրում՝ լատինական երբեմնի մայրաքաղաք Ամս-տերդամում:

1966 թվականի նոյեմբերի 27-ի առավոտ-ն Հոլանդիայի հայերից շատերը հա-րվել էին Ամստերդամի հայկական հին հեղեղու առաջ, ուր տեղի ունեցավ տոնա-ն հանդիսավոր արարողություն՝ Փարիզից մեկնած տ. Գյուտ վրդ. Նազաշյանի ղեկա-սրությամբ: Այնտեղ հոգեշնորհ վարդապե-ս րացման խոսքից հետո, մատակարարա-րուպես տեղի մի գեղեցիկ ճառով, հանգե-սավ Ամստերդամի Քաղաքապետական Դի-տնի պաշտոնյա, Հոլանդիայի հայ գաղու-ն պատմության քրտնաշան ուսումնասիրող, պրոֆեսոր Հոլանդացի Ս. Վան Ռուլը: Նա լուրջաբար հետաքրքիր փաստեր բերեց Ռս-կան Երեանցու տպագրական գործունեու-թյան վերաբերյալ: Այնուհետև տեղեկու-թյուններ հաղորդեց մի շարք նոր նյութերի մասին, որոնք նոր լույս են սփռում Ամստեր-դամի երբեմնի հայ գաղութի պատմության ալ: Այդ նյութերի շնորհիվ հայտնաբերվել են այն այն վայրը, ուր ապրել ու Աստվածա-շնչին է տպագրել Ռսկան Երեանցին: Պարզ-վում է, որ Ամստերդամի հայոց եկեղեցու-նքը այդ ժամանակ մի պահեստ էր, որի տեղում գտնվում էր Ռսկան Երեանցու ապ-սած վերահիշյալ տունը: Պահեստի այդ շեն-ն 1713 թվականին զնվեց հայերի կողմից վերածվեց եկեղեցու և ապա նրան միաց-վեց նաև այդ տունը:

Այնուհետև իր ճառի մեջ Ս. Վան Ռուլը

հորդորեց հայերին զննել երբեմնի հայկական եկեղեցու շենքը, որ քաղաքապետությունը ե-կող տարի ծրագրել է քանդել: Խոր ափսո-սանք հայտնելով պատմական այս արժեքա-վոր հուշարձանի համար, նա առաջարկեց, որ միևնույն դուրը և մյուս պիտանի պարս-զաները օգտագործվեն եկեղեցու նոր շենքի կառուցման մեջ: Վերջում նա իր խոսքը վեր-ջացրեց ասելով, որ 300 տարի առաջ հայերը և հոլանդացիները միասին ստեղծել են մի փոքրիկ պատմություն, որը պետք չէ մո-ռացության տրվի, այլ ամեն կերպ շարու-նակվի: և շնորհակալ, որ հայության հետքերը կորչեն Ամստերդամում:

Նույն օրը, կեսօրից հետո, ժամը 2-ին, Գյուտ վրդ. Նազաշյանը պատարագ մատու-ցեց Ամստերդամի Հին Կաթողիկական եկե-ղեցում: Իր քարոզում նա վեր հանեց Ռսկան Երեանցու ազգանվեր, փայլուն գործունեու-թյունը և կարգաց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի 1966 մարտ 11 թվականի կոն-դակը՝ նվիրված հայերեն Աստվածաշնչի ա-ռաջին տպագրության 300-ամյակին: Պա-տարագից հետո տեղի ունեցավ հոգե-հանգստյան սլաշտոն:

Երեկոյան ժամը 5-ին քաղաքի հայտնի սրահներից մեկում Հոլանդիայի հայ գաղու-թը կազմակերպեց ճաշկերույթ, որի ընթաց-քում կատարվեցին հայկական երգեր ու պա-րեր: Ցուցադրվեց մի շարժանկար՝ Հայաս-տանի մասին, որտեղ հատկապես ուշադրու-թյուն էր գրավում ս. էջմիածնի Մայր տա-ճարի արարողություններին վերաբերող մասը:

Հոլանդիայի հայ գաղութի այս նշանավոր իրադարձությանը արձագանքեցին հոլանդա-կան թերթերը: Ամստերդամի կաթողիկական թերթ «Նոր օր»-ը 1966 թվականի նոյեմբերի 29-ի համարում մանրամասնորեն նկարա-գրել է այդ հանդիսությունը՝ տպելով նաև մի խմբակար, որի մեջ եղելու էին Գյուտ վրդ. Նազաշյանը, Ս. Վան Ռուլը և գաղութի ներ-կայացուցիչները: Այս հանդեսի նկարագրու-թյունը լույս տեսավ նաև հոլանդական այլ թերթերում՝ Ամստերդամի «Ժամանակ», Հա-ադայի «Հայրենիք» թերթերում և այլն:

ԱՐՄԵՆ ԱՆԱՍՏԱՆ

Ս. ՆԵՐՍԵՍ ԾՆՈՐՀԱԼՈՒ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐԸ*

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՏՆԱԻՐԵՆՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ ՄԵՐՈՅ

Նորն Ադամ հնոյն Ադամայ որդիացաւ,
ի կուսէն Աստուած և մարդ որ խառնեցաւ,
Երկակի անճառապէս յոյժ միացաւ,
և բնութիւն երկաքանչիւրն ոչ շրջիոթեցաւ,
Ռամեալքն ի մի լրութիւն բնութեան յրաժանեցաւ,
և յերկուցըն միութիւն ոչ քակտեցաւ,
Սա Աստուած նոյն է և մարդ որ մեզ ցուցաւ,
ի յերկրի ի մէջ մարդկան մարդ շրջեցաւ,
էջ յաշխար և ի հարդէ ոչ մեկնեցաւ,
եւ առ հայր և յաշխարհէ ոչ հեռացաւ,
Սա ի խաչ վասն Ադամայ քեռեցաւ,
ճաշակեաց ըզմահ մարմնով զոր ըզգեցաւ,
էր Աստուած նոյն էր և մարդ որ խաչեցաւ,
դեաւղն ի կեանս եղեալ ի մահ կամաւ տուաւ,
Զի անմահ բնութեամբն իւրով ոչ մահացաւ,
այլ իմով մարմնով մեռաւ մահկանացուաւ,
Ախեալ դուռն դժոխոց խորտակեցաւ,
յորժամ էջ ի նոր տապան և թաղեցաւ,
Յարուցեան երրորդ աւուր որպէս դրոնցաւ,
մեռածսան առաքելոցն երևեցաւ,
Սոյն յերկինս որպէս և էջ նա վերացաւ,
ընդ աշմէ ծնաւդին իւրոյ նա բազմեցաւ,
Բայց զայցէ անճառ փառաւոր որպէս ցուցաւ,
ի յերկուցըն հրեշտակաց մինչ համարձաւ,
Ազդէ փող մեզ յարութեան զոր խոստացաւ,
դատաստան յաւիտենից որ ժանուցաւ,
Նմա փառք այժմ յաւիտեան որ ընթացաւ,
և անկէտ յաւիտեան ի նոր կայացաւ:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1967 թվականի № 7-ից:

ՏԱՂ Ի ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ ԱՍԱՏԵԱԼ

Յայսրմ վայրի եղև յայտնեալ, այն որ Մեսրոպըն կոչեցեալ,
որ տեսական ուսմամբ վարժեալ, զործնականաւ զերազանցեալ,
ճրգնողական վարս ընկալեալ, ի յանապաարս հետեեալ,
Աւր ըստ աւրէ զմահ յանձն առեալ, ընդ Քրիստոսի շարշարակցեալ,
Բարեաց պատճառ հայոց եղեալ, զիմաստութեան գանձըն խնդրեալ,
զոր ազաւթից մասամբ գրեալ, հոգւոյն մատամբք տըպաւորեալ,
Ըստ Մովսիսի արժանացեալ, զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ, արեղական ելիւք շաւիհեալ,
Այսրմ շնորհաց սովաւ տրեալ, սուրբըն Սահակ աւժանդակեալ,
որ ներսիսի որդի ծընեալ, համանըման նախնեաց նեղեալ,
Կրգ երկոքին սոքա ընտրեալ, եկեղեցւոյ ամուր լըծեալ,
զըանին ակաւաւն պատառեալ, զիմաստութիւնըն սերմանեալ,
Մանկունս ուշիմս ժողովեալ, նոր զըպրութիւն այնու վարժեալ,
որք թարգմանիչք հոգւովն եղեալ, ըստ Պրտղոմեայ ի նոյն շարժեալ,
Յաթենացւոց քաղաքն երթեալ, զիմաստութեան ծաղիկն առեալ,
որպէս մեղու թեաւք բարձեալ, յեկեղեցիս հայոց բերեալ,
Այս է Մովսէս Դաւթի եղեալ, և Մամբրէիւ ալլք հաստատեալ,
այնքան շնորհաւք վերին լըցեալ, մինչ զի յունաց գերազանցեալ,
Բայց Մեսրոպայ շըրջադալեալ, դամենեսեան լուսաւորեալ,
վրաց և աղուանաց գիր ստեղծեալ, հոգւոյն շնորհաւք տուտացեալ,
Զեկեղեցւոյ կարգ յարինեալ, և սրանչեւեալք վախճան առեալ,
լոյս ի յերկնից վերածագեալ, ի ձև խաչի մարմնոյն խաչեալ,

ԱՅԼ ՏԱՂ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ

Աստուածային հոգւով լըցեալ, այն որ Վարդան վերածայնեալ,
Մամիկոնեան զարմէն սերեալ, և սպարապետ հայոց եղեալ,
Զեկեղեցւոյ սին հաստատեալ, վասըն նորա նահատակեալ,
սրմա բազումք նիւականցեալ, սուրբ նախարարք հանգիստցեալ,
Որք վարդազոյն արեամբ զընեալ, դարբայութիւնըն ժառանգեալ,
զոր թէ կամի ոք հաւաստեալ, զնդիշէի տառ վերժանեալ,
Որ ցուցանէ դայա գործեցեալ, ի Յազկերտի աւուրս եղեալ,
ըզգլուխն ոտիւք ի բաց բարձեալ, զմեծըն փոքումբք տարամերժեալ,
Զհաւատըն հովուաւք սըրոյ տրեալ, զգառինսըն գալլ յափըշտակեալ,
զերիտասարդսըն խողխողեալ, ի մարց զըրկաց տըզայք գերեալք,
Եւ ըղկուսանսն ոչ որ սգացեալ, ծերք աթոռոյ պատուոյ անկեալ,
ըղքահանայսն ի սուր մատնեալ, զայրիս նոցա ոչ որ լացեալ,
Որպէս Ղևոնդ ալեալք ծաղկեալ, իմաստութեամբ պայծառացեալ,
հեղըն Սահակ պատարագեալ, և ոչխարոյ փոխան զենեալ,
Սուրբըն Յովսէփ հոգով մաքրեալ, և ոյք նոցին աշակերտեալ,
որք զերկնային լոյսըն տեսեալ, և պսակացն արժանացեալ,

Ա. Ս. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ԶՐՈՒՅՑ ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԵՎ ՀՐԱՇԲԻ ՄԱՍԻՆ*

Զրույց է սա հին ու ավանդական՝
Քաղված դարավոր մի հմմաշ գրքից.
Տարիներ առաջ կար մի վանական,
Ու չէր հավատում նա սուրբ հրաշքին:

Աշխարհը Հայոց արնով էր պատել՝
Ծիրմի պես տխուր ու չարագուշակ,
Ցցվել էին վեր լոկ ավերաշարք
Տնակներ լքված ու քանդված պատեր:

Վշտոտ ու տխուր երկնքից լազուր
Ագռավն էր անցնում արյունոտ կտցով,
Եվ բուն էր միայն իր կոնչոցով
Գիշերային լուռ խավարը խզում:

Յրիվ էր եկել ժողովուրդն անտեր
Լեռներումն իր սեպ ու երկնակարկառ,
Որ պնտեղ բոցած խարույկներով վառ
Հայոց արևին կրակ հայթայթեր:

* Տպագրության ներկայացվող այս երկու քերթածները քաղված են 1842—1848 թթ. Ռուսիցիայում գտնվող սովետական ուսումնական հաստատությունների ճամբարներում գրված մի հայ ուսումնականի անտիպ տետրակներից, որոնց ծավառակին պահ էին տրված ռուսիական թեմի առաջնորդ տ. Վազգեն վ. Պալյանին: Վերջերս Ամենայն Հայոց Վեհապետ կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն իր գլխավորությամբ հանդիպելով այդ բանաստեղծություններին, իր մոտ հրավիրեց նրանց հեղինակին և կամեցավ շուրջ քառորդդարյա պառակալությունից հետո նշված ստեղծագործություններից մի երկու մեծ հրատարակել «Էջմիածին» ամսագրում:

Բանաստեղծությունների հեղինակը՝ մահվան ուսումնական, այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտ. աշխատող Ասատուր Մնացականյանն է: «Սուտ էր...» բանաստեղծության մեջ հիշատակված Գ. Թովմայանը՝ հեղինակի համագյուղացին (Ոսկեվազ գյուղից), մանկության և գերության ընկերն էր, որը գերությանից ազատվելուց հետո նույնպես վերստին մասնակցեց պատերազմական գործողություններին և ընկավ Բուդապեշտի ազատագրման համար մղվող դաժան մարտերում...

Գերության մեջ Գ. Թովմայանն ստեղծել է փայտի փորագրության մի ուշագրավ աշխատանք («Մասունցի Գավիթ»), որը փրկվել է ռուսիական զաղութի ջանքերով և այժմ, որպես Ռիչատակ, պահվում է նրա հարազատների մոտ: Ներկայացվում է լուսանկարը:

Քանդակի ներքեղ գրվել է՝ Մասունցի Գավիթ, իսկ նրա կողքի երեսի վրա՝ Գործ՝ Ուսումնականի նրա. Գուրգեն Թովմայանի IV—V 48 թ. Տիմիշուրա: 8-րդ երեսի վրա՝ Մասունցի քանդակն է, իսկ 4-րդի վրա՝ Նվիր ռուսիական մատենադարանին: Չորս կողմը քանդակագարդ է:

Որ դաժան ցրտից չարթարթային
Աստղերն էլ հայտց երկնքից կապույտ,
Ու եղնիկները ժայռերից թափուր
Գահավիժելով անդունդ չերթային:

Կուչ եկած մի խուլ, անմատույց վանքում
Խորհում էին լուռ հովիվ ու դպիր
Եվ տխուր, տխուր դեմքով անծպիտ
Աղոթում էին ու խաչակնքում:

Ու հույս էր տալիս մեկը մյուսին,
Մեկը մյուսին համոզում հաստատ,
Թե կհջեն՝ շուտով երկրին Հայաստան
Հրա՛ջքը լույսի:

Զրույց է սա հին ու ավանդական՝
Քաղված գրչագիր մի հիշատակից.
Այն տխուր վանքում կար մի վանական,
Ու չէր հավատում նա այդ հրաջքին:

Նստած էր մի օր վանականն այդ լուռ
Վանքի պարտեզում, մի ծառի ներքո,
Երբ դյուրեց նրան ջինջ ու քաղցողուր
Զայնովն իր անտես թռչնիկ մի երգող:

Մոռացավ աշխարհ, հոգս ու հոգնություն,
Մոռացավ նույնիսկ նա ինքը իրեն,
Եվ կյանքը փոխվեց մի ակնթարթում:
Իսկ թռչնիկն անտես, թռչնիկն անանուն
Թռավ ոստից-ոստ, թռավ ծառից-ծառ
Ու գնաց հեռու երգովն իր պայծառ:

Հետևեց նրան վանականը լուռ,
Ինչպես թիթեռը կրակի բոցին,
Ու մեկը դյուրեղ, մյուսը հլու
Այդպես գնացին...

Երբ մի անտառում վանականն այն մեծ
Հանկարծ ընդհատված դալայից հետո
Սթափվեց տխուր և արահետով
Դարձավ անապատ՝ գիշեր էր արդեն:

Եվ ուշ էր արդեն:

Քնել էին լուռ խցերումն իրենց
Միաբանները՝ դռները փակած:
Իզուր էր բախում դարբասը նա մեծ,
Իզուր էր կանչում՝ «Ժամկո՛չ, դուռը բաց»:

Ապասեց այդպես մինչև առավոտ,
Իսկ առավոտյան, մշուշում կապույտ,
Մտնեցավ նրան մի ձեր անծանոթ
Ու հարցնեց անփութ.

— Ո՞վ ես, բարեկամ:

— Ե՛ս, մի վանական:

— Իսկ ի՞նչ ես ուզում:

— Խցիկս մտնել, ընկերներինս մոտ:

Երեկ դյուրեղեցի ինչ-որ դուրեկան
Թռչունի երգով,

Գնացի մինչև անտառը մթին
Ու երբ ետ դարձա՝ անապատ եկա,
Փակված էր արդեն դարբասը միգուլ,
Եվ ուշ էր արդեն:

Ապշեց ձերուցին:

— Այստե՛ղ, ո՞վ եղբայր, չի՛ ապրում հիմա
Ո՛չ մի վանահայր, ո՛չ մի վանական,
Ու չի էլ սուրբել, հիշում եմ որքան.
Իսկ ես՝ ճիշտ ութսուն տարի եմ ահա
Այս հին տաճարում
Իմ կյանքը վարում:

Ապշեց այդ խոսքից վանականն էլ մեր...
Ու շա՛տ նայեցին իրար երեսի,
Փորձեցին իրար նոր-նոր հարցերով,
Բայց չհասկացավ մեկը մյուսին՝
Մեկը մյուսին հիմար կարծելով...

Զրույց է սա հին ու ավանդական՝
Քաղված գրչագիր մի հիշատակից,
Ծատ դարեր առաջ կար մի վանական,
Ու չէր հավատում նա սուրբ հրաջքին:
— Եվ, ով ձերուցի, խնդրում եմ,—ասաց
Վանականն անել մղձավանջի մեջ,—
Այս ծանոթ ու հին դարբասն իմ դեմ բաց,
Հետո՝ կտեն կասկածանք ու վեճ:

Կտեսնես այնտեղ իմ ընկերներին,
Որ պիտի հարցնեն, թե ո՞ր էի ես:
Վանահայրն էլ ինձ գուցե չների,
Որ դուրսն եմ քնել անառակի պես:

Կամ ո՞վ իմանա, գուցե մերոցից
Դու մեկն ես՝ գաղտնի շորերդ փոխած,
Որ ինձ ենթարկես հարցի ու փորձի՝
Գիտնալու, թե ես ո՞ր էի փախած:

Աստվածդ սիրես, հոգնել եմ սաստիկ,
Ինձ մի՛ չարչարիր, ո՞վ էլ որ լինես,
Փրկի՛ր խաղերից այս չարաբաստիկ,
Գուռը բա՛ց արա, թո՛ղ որ մտնեմ ներս:

Ընդառաջ գնաց ձերուկը նրան,
Ու ճռռաց դուռը կրունկի վրա...
... Դատարկ էին, լուռ խցիկներն ամեն,
Ու լքված, կարծես, յոթը դար առաջ.
Գրանց փոշեպատ մթին խավարում
Սարդերն էին մեծ
Իրենց ոստայններն աջ ու ձախ փռած
Զանձորեն պարում,
Ու մեկ էլ՝ քամին...

Սարսուռն էր պատել խեղճ վանականին...

Ու նայում էին իրար երեսի,
Ստուգում իրար նոր-նոր հարցերով,

Ու չէր հասկանում մեկը մյուսին՝
 Մեկը մյուսին հիմար կարծեղով:
 Գալիս են խմբվում մարդիկ նորանոր,
 Քննում են նրան, ճգնում են իզուր,
 Անունն են հարցնում նրան վանահոր,
 Վանականների անուններն ուզում:
 Ու խոսում է նա տխուր ու մոլոր
 Ու թվում է նա անուններ քազում
 Ու շնչում է նա կարծես երազում...

Զրույց է սա հին ու ավանդական՝
 Քաղված գրչագիր մի հիշատակից:
 Ծատ դարեր առաջ կար մի վանական,
 Ու չէր հավատում նա սուրբ հրաշքին:

— Բերե՛ք,—ասում է վանականը այդ,—
 Մատյանը վանքի, իմ միակ վկան,
 Ի՞նչ է կատարվում, չգիտեմ ես արդ,
 Մի՞թե այնտեղ էլ հետքերս չկան:

Մատյանը դեռ կար.
 Թերթում են երկար
 Եվ մաշված ու հին մի թեղուհի՝
 Գտնում են նշված անուններն ամեն՝
 Գրված իրենցից... յոթը դար առաջ:
 Գտնում են նույնիսկ անունն էլ նրա,
 Այս ծանոթությամբ.
 «Էր նա վանական,
 Կորալ պատահմամբ,
 Ու չէր հավատում նա սուրբ հրաշքին...»

Այնժամ ապշեցին թուրքը մեկեն,
 Ու տեսան, ինչպես հանկարծ ճերմակեց

Այն վանականի միրուքը սաթե,
 Զգվեց դեպի վար, որպես այծաթե
 Հազար թեկերն լուսեղեն մի խորձ,
 Ու գետին ընկավ հառաչով տխուր,
 Առավ մի քոտ՝ հո՛ղ վանականը այն,
 Ծուրթերին սեղմեց ճիշով քարձրածայն
 Ու առաջ այսպես.
 — Ների՛ր ինձ, մայր հող, հավատում եմ
 քեզ...

Ապա փոքրացավ մարմինը նրա,
 Փլվեցին մեկ-մեկ ոսկրերը ներսում,
 Գալարվեց ընկավ նա հողի վրա,
 Միրուքը ճերմակ փոխարկվեց լույսի,
 Եվ առատացող իր թեթև լույսում
 Լուծվեց վանականն անվրդուլ, անցավ,
 Փոխարկվեց լույսի, ցնդեց, վերացավ...
 Զարմանքը մնաց նրա փոխարեն
 Եվ տողերը այս՝ այն հին մատյանում.

«Էր նա վանական՝
 Կորած պատահմամբ...
 Գտնվեց ուղիղ յոթը դար հետո,
 Հավատաց հողին, հրաշքին, լույսին
 Եվ փոխվեց լույսի...»

Զրույց է սա հին ու ավանդական՝
 Քաղված դարավոր մի հնմաշ գրքից:
 Սիրելի երկիր, հող իմ հայրական,
 Զավակն եմ ես քո լուսե հյուրքի:

2/12 1948 թ.

Կարաֆաթ

(Ռազմագերիների ճամբար)

Ս Ո Ւ Տ Է Ր...

Ընկերոջս՝ Գ. ԹՈՎՄԱՍՅԱՆԻՆ

Սո՛ւտ էր, եղբայր, տեսիլքն այն, որ ինձ տեսար գերվելիս
 Կամ ճամփեքին գերության՝ ուժից ընկած ու փոշոտ,
 Սո՛ւտ էր, եղբայր, երբ տեսար ինձ՝ կարոտից այրվելիս,
 Դեմքս մոռալ ու տխուր ու հայացքս մշուշոտ:

Սո՛ւտ էր, եղբայր, երբ տեսար ինձ՝ մահամերձ ու հյուծված
 Մեռնողների շարքի մեջ, որպես շնչող մի կմախք,
 Սո՛ւտ էր, եղբայր, երբ տեսար հոգի արցունքից դեմքս թաց,
 Մահը թառած ուսերիս՝ քուի նման թեղ կախ:

Սո՛ւտ է, ընկեր սիրելի, որ դեռ գերի եմք հիմա,
 Եվ շողում են մեզնից վեր օտար արև ու լուսին,
 Սո՛ւտ ես և դո՛ւ, որ նստած ահա տխուր իմ դիմաց,
 Մտորում ես անընդհատ ինձ հետ մեկտեղ-միասին:

Սո՛ւտ եմ և այս սրատամ ժանգոտ լարերն ամրապիրկ,
 Որ մեր ճամբարն են զատում դրսի ազատ աշխարհից,

Սասունցի Դավիթ

Սո՛ւտ է և այն, որ հիմա մերոնք տանը հանդարտիկ
Արտասովում են ու սգում սրտամորմոք վշտերից:

Տե՛ս, փոված է իմ առաջ Թրիլիսին արևոտ՝
Տարիների ու սիրո ճոխ պատմումանն ուսերին.
Արծաթ Քուռն է գալարվում իր ոտքերի փոշու մոտ,
Որպես երկրորդ առեղծված Ծիր-Կաթնային լույսերի:

Տե՛ս, գարուն է վերստին, ծաղկած ծառերն են շողում,
Ցնցուղելով իրենց քույրն անձրևորեն ամենուր,
Տե՛ս, գարունից էլ պայծառ տիեզերքն է ողողում
Ծով հմայքը կույսերի՝ որպես ցնորք, որպես հուր:

Օ՛, աղջիկնե՛ր, աղջիկներ, դուք օձիրան ու ճկուն,
Սիրտս ինչքա՞ն է նախանձել մայրերին՝ ձեր կոխուտած,
Ու որքա՞ն է թովքը ձեր իմ աչքերից խել քուն
Կամ ձիգ տվել ինձ անքուն պողոտայից-պողոտա:

Տե՛ս, վազում եմ ես կրկին կարոտներով լեկի-լեցուն,
Քառնուն տված սև մազերս ու փողպատս ծածանվող,
Որ դասերս մոռացած ու նրա հետ թևանցուկ,
Դավթի լեռոր քարձրանամ ծաղկամացառ կածանով:

Տե՛ս, խնդում է նա նորից, չարանճի մանկան պես,
Խփում է ինձ ու վազում, որպես վայրի եղջերու,
Տե՛ս, իր թևից բռնելով, կատակել եմ ուզում ես,
Բայց փախչում է նա նորից՝ հեռվում ծաղիկ փնջելու...

Սո՛ւտ էր, եղբայր, տեսիլքն այն, որ ինձ տեսար գերվելիս
 Կամ ճամփեքին գերությանն և՛ ուժասպառ, և՛ փոշոտ,
 Սո՛ւտ էր, եղբայր, երբ տեսար ինձ՝ կարոտից այրվելիս,
 Դեմքս մոայլ ու տխուր ու հայացքս մշուշոտ:

Դա երազ էր մի մթին, ծանր կոշմար ու ցնորք.
 Չի՛ արտասվել իմ հոգին արևի տակ դեռ տրտում,
 Տե՛ս, քայլում ենք ես ու նա Երևանից դեպի Նոյք,
 Դր երբ իջնի երեկոն, կրկին դառնանք դեպի տուն:

Դրկին վառենք լույսը մեր, մատենք շուրջը սեղանի,
 Կարդանք Տեղյան, Վարուժան, Սիամսանթո ու Դուրյան,
 Մինչև քունը ծրարե իր աչերը գեղանի,
 Դառնան երազ ու տեսիլք կարոտները մեր քուրյան:

Իսկ վաղորդյան թարմ օդում, երբ սարյակը ճովողն,
 Երբ ծիտիկներն արթնացած երգեն բազմած թթնում,
 Կրկին ժպտան իմ առաջ իր բիթերը խաղողն,
 Լցնելով իմ հոգու մեջ մի քաղցրատանջ խենթություն:

Ու դուրս ելնեմ ես տնից, գործի գնամ երգելով,
 Սուրբ էջերը համբուրեմ մատյանների ձեռագիր,
 Որ գրուցեն հոգուս հետ՝ դրվագներով սիրտ գերող
 Հանճարները մեր անցյալ, գոտանները տարագիր:

Որ խոյանա իմ առաջ Նարեկացին՝ որպես սար,
 Դարերի մուժն իր բաշին, կրծքին տավիղ հոգնաղի,
 Որ Մասիսը մեր տեսնեմ Աստծու գահին հավասար,
 Եվ ի՛նքն՝ Աստված նախանձն մեր սրտաբուխ ծիծաղին:

Որ շնչան նախնիքս ինձ շրթունքներով հուր բոցի,
 Երկինքն ի վար թավալած բաժակները դառնության,
 «Մենք շանթեր ենք—երկնված Ազատության հնոցից,
 Անմատույց է մեր հոգին շղթաներին բռնության...»:

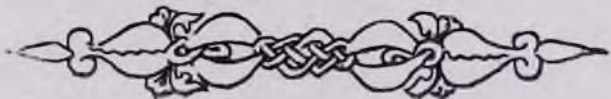
Սո՛ւտ էր, եղբայր, տեսիլքն այն, որ ինձ տեսար գերվելիս
 Կամ ճամփեքին գերության՝ քրտնաթաթախ ու փոշոտ,
 Ցնորք էր այն, որ տեսար ինձ կարոտից այրվելիս,
 Դեմքս մոայլ ու տխուր ու հայացքս մշուշոտ:

Սուտ է և այ՛ն, որ հիմա, սրտի անմար դողոցով,
 Ես գրիչս եմ թաթախում հույզերիս ծով կարոտում,
 Չէ՛ որ գուցե հենց հիմա, ես, Աթուլյան փողոցով,
 Անհոգ մի երգ շուրթերիս, շտապում եմ դեպի տուն...

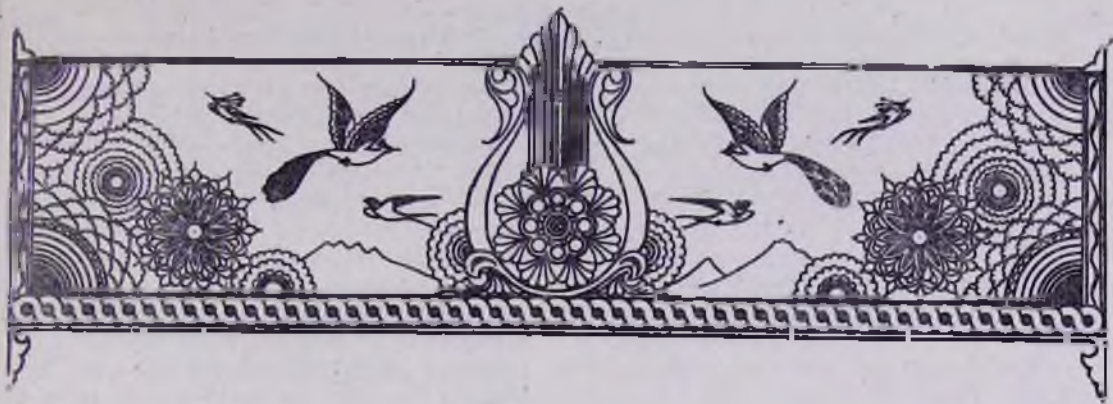
8 ապրիլի 1948 թ.

ՏԻՄԻՇՈՒՐԱ

(Ռազմագերիների ճամբար)

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ՝

Ը

ՓԱՌԲ ՔԱՂԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

I.—Երազներով կրացվի տարին

1914 տարին բացեր էինք երազներով և հույսերով արթնի Գինովությունը, զոր ապրեր էինք քանի մը ամիս առաջ՝ մեծ հոբելյանի տոնի օրերուն, զեռ թոթափած շէինք։ Հոգեկան վերելքի ճիգը, տարի մը առաջ սկսած, հիմա արդեն ավելի բուռն էր մեր ամենուս մեջ, որովհետև կզգայինք, թե աշխատանքի անցնելու ժամն է արդեն։

Ով որ այդ օրերը ապրեցաւ՝ չի կրնար անուշ հուզումով մը չլեցվիլ դանտնք վերհիշած ատեն հիմա, և սակայն հոգեկան դառնություն մը ևս զսպել պահ մը վերապրել փորձած ատեն այդ օրերու քաղցր երազները, որոնք պիտի փշրվեին տարի մը շանցած։

Հոգիներու մեջ ընկած այս ոգևորության հիմնական պատճառներին մեկն ալ՝ Հայաստանի վերածաղկման համար մեր սնուցած հույսերն էին։ Ոչ ոքի համար գաղտնիք էր, որ այդ պահուն հայկական դատը կծնծվեր մեծերու սեղանին վրա, ու հայ պաշտոնա-

կան շրջանակները տենդոտ աշխատանքի մը լծված էին Պոլսեն մինչև էջմիածին, ու անկե մինչև Փարիզ, այդ դատը հաջողությամբ պսակելու համար, պահուն մը, որ ամենն նպաստավորը կկարծվեր, այլա զի նպաստավոր, որովհետև աշխարհ հանգիսատես էր եղած նրիտասարգ թուրքերու հինգ տարինե-րուն, որոնք սնանկությամբ վերջացեր էին, և նաև անոր համար, որ իր ամբարտավանությունը թոթափած ըլլալ կթվեր թուրքը՝ Բալկաններու մեջ իր կրած ամոթեն հետո։

Մանրամասնությանց անշուշտ տեղյակ չէին լայն խավերը։ Բայց մամուլը ամեն օր լեցուն էր սուտ և իրավ լուրերով, որոնք կհրահրեին անոնց խանգավառությունը, և կլեցնեին զանոնք հույսերով։ Ամեն ոք կհավատար հայ դատին արդարությանը, և չկար մեկը, որ վերապահություն ցույց տար։ Ոգևորությունը ընդհանուր էր ամենուրեք, բոլոր խավերու մեջ։ Պատրիարք ու կաթողիկոս, ու անոնց կողքին ամենն զգուշավոր մարդիկը՝ Պողոս Նուպար փաշայն մինչև Ստեփան էֆենտի Գարայան, փարած էին հիմա այդ դատին։ Պոլսո ազգային ժողովը միաձայն էր եղած, երբ 1912 օգոստոս 24-ին կողեկուղի հայկական դատը, և բոլոր հասանքները ներկա էին այն հանձնաժողովին մեջ, որ հիմա կհետապնդեր զայն, թեև Գրիգոր Զոհրապն էր աշխատանքներու բուն ուղին՝ վճայելի հայրենասիրության մը միացուցած անսահման լավատեսություն։

* Երազներով կրացված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Ն Ն Ա-ից, Ե-Զ-է-ից, Ը-Թ-Ժ-ից, 1966 թվականի Ն Ն Ա-Բ-Գ-ից, Գ-Ե-Զ-ից, Ը-Թ-Ժ-ից և 1967 թվականի Ն Ն Գ-Գ-ից։

Ոգևորությունը իր լրումին հասավ, երբ 1914 հունվար 28-ին (փետրվար 6) ռուս դիվանատան գործակատար Գուկկինը և մեծ եպարքոս Մայիդ Հալիմ փաշա կստորագրեին համաձայնություն մեր հայկական բարենորոգումներու մասին: Մեկուկես տարիներու տենդոս աշխատանքը կրցեր էր ուրեմն իր պտուղը տալ և զիջումի հարկադրել թուրքը: Ճիշտ է, որ դուրսով չէր շահված այդ հաղթանակը: Մեծ ճիգեր պետք եղեր էին, որպեսզի ռուս պետությունը նախ ինքը որոշեցրե մեր դատը՝ Անգլիան և Ֆրանսիան ևս մոտենցնելով իր արամադրություններուն, բայց նաև մեծ զիջումներ սկզբնական մեր պահանջներուն մեջ, որպեսզի Գերմանիա ևս դեմ չկենա բարենորոգություններուն:

Ոչ նվազ զժվար աշխատանք էր եղեր թուրքերը հարկադրել հավանել իրենց առաջարկած բարենորոգումներուն, անոնց ևս զիջումներ ընելով վերջնական ծրագրին մեջ, և այդ հակառակ այն դժնդակ կացության, ուր կգտնվեին թուրքերը, Բալկանյան պատերազմեն դուրս եկած ըլլալով տկարացած ու նվաստացած: Պարզ էր, որ եթե թուրքերը համակերպեր էին ի վերջո, այդ իրենց սրտով չէր:

Որուն հոգն էր սակայն թուրքը այդ պահուն, Եվրոպան իր կողքին կկարծեր հայը, ու կպասներ ջերմեռանդ, որ զույգ մը եվրոպացի մարզպանները գային ու բարեկարգեին Հայաստանը եվրոպայի երաշխավորության տակ, մինչև ռուսը պիտի հսկեր մեր վրա մոտեն:

Ոգևորված հայ մտավորականության մեջ Կոմիտասն ալ կար:

Տեսանք, թե դեռ 1912 դեկտեմբերին, երբ նոր էր սկսան արծարծվիլ, անգամ մը ես, հայկական հարցը, որքան ջերմությամբ կհաշտագովեր Կոմիտա ռուս հովանիին տակ ամփոփվելու գաղափարը Պոլսեն Փարիզ, Արշակ Չոպանյանին ուղղած իր մեկ նամակին մեջ, և կրսեր համարձակությամբ. «Զիք փրկություն արտաքու Ռուսիոյ: Նույն այդ նամակին մեջ ըսեր էր նաև. «Զպե՛տք է բաժանվինք. չպետք է խաբվինք եվրոպայի դանազան խոստումնալից խաբկանքներեն. միանալու ենք և դործնական ճամփան բռնելու. րստ իս, առաջին քայլն է բոլոր հայերն ամփոփել ռուսի իշխանության տակ. երկրորդ քայլն է տնտեսապես ու բարոյապես, զուտ ազգային, առանց օտարեն ու մեղ անմարս գաղափարներով առաջնորդվելու՝ զարգանալ. երրորդ քայլ, արդեն ինքը ռուս հեղափոխությունն է, որ պիտի անն, ոչ թե մենք. իսկ մենք զգտվելու ենք այդ քայլեն. սակայն պատրաստվելով, լեհերու պես զուտ ազգային շավիղը բռնելով, եվրոպական մարդկա-

յին գաղափարները որքան ալ ընտիր են ու փափագելի, բայց մեղ անպետք են. պաղ երկրի բույսերը մեր ջերմ արևին տակ կենդավին: Ես վախ չունիմ, թե ռուս կառավարության մեջ կհալինք. որքան ալ որ հալինք, այնուամենայնիվ մեր ինքնազիտակցությունը զարթնած է և եթե խելոք շարժվենք, կվաստակինք. ես այս կարծիքն ունիմ»:

Մարզպաններու մոտալուտ ժամանումը գոտեպնդեր էր մեզ բոլոր խավերով. մեծով պզտիկով, եվրոպան անգամ մը ևս կախարդեր էր մեզ, ու ճեղքի կրկին եկեր էր մեր հույսերը օրորելու:

Աշխատելու նոր կորով կհասուննար տակավ մեր ներսը: Ի՛նչ կարծեր դեսպաններու հովանին, եթե հայ ժողովուրդը ինքը պիտի չկրնար ոտքի կանգնիլ իր սեփական ուժերով:

Ու իրավ ալ, ոտքի կանգնիլ փորձեցինք:

II.—Խանդավառության և նոր թափը

Կոմիտասը կարելի չէ ըմբռնել առանց այն ոգևորության, որ Պոլիսը համակեր էր այդ տարին, և այդ ոգևորությունը անհնար է ըմբռնել առանց Կոմիտասին՝ իրեն, Տոնական տարին, որ նախորդեր էր, ինչպես տեսանք, Կոմիտասի շատ բան կպարտի իր խանդավառությունեն, ու հայ մտավորականությունը հոգեկան այն կապեն, որ ստեղծվեր էր հանկարծ իր իսկ ծոցեն ներս, Հիմա, տարի մը հետո, նույն Կոմիտասն էր, որ կամրացներ այդ կապը, ոչ միայն իր ոգևորությունեն ներարկելով ամենուն, այլև գրգիռ դառնալով, որպեսզի մարդիկ ձգտին հավաքական ճիգերու:

Հավաքական ճիգերու շրջան մը բացավ, արդարև, 1914 տարին մեզի:

Գրական կյանքը, օրինակ, որ Հուրիիթի առաջին քանի մը տարին նիրհել և հետո ընձյուղել սկսեր էր 1913 տոնական տարվան հետ, հիմա նոր թափ կստանար: Կոստան Ջարյան՝ Հակոբ Քյուֆեճյանի (Օշական) և Գեղամ Բարսեղյանի հետ՝ կշարունակեր լույս ընծայել Մեհյանը, իսկ մենք, Վարուժանն ու ես, կխաբարեինք արդեն Նավասարդի երկրորդ գիրքը: Միքայել Շամտաճյան և Տիգրան Չեղկուրյան կշարունակեն իրենց Ոստանը, և Մերձուժան Պարսամյան իր Շանրը: Զմյուռնիան միշտ ուներ իր Հայ գրականությունը, Զարեհ Գավենդյանի խմբագրությունը, ևս: Անշուշտ կզգիացած ճիգեր էին ասոնք բոլորը, բայց կթխեին հասարակաց տենդեն մը:

¹ «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1958, Ա. էջ 264—285.

Պոլսո ընթերցանական ստացած էր 1914-ի այդ դարձան։ Քանի մը տարիներ վեր կոպիկասան խումբ չէր եկեր մեղի, իսկ մեր ձեռքին հափշտակված էին մեր Փափազյանը, որուն չէինք գիտցեր մենք հարգել 1914-ի զարուհի Կոպիկասան մեղի բերավ Զարիֆյան-Սեւմյան խումբը դերասաններու ընտրանիով մը, որուն մեջ կային Սաթնիկ Աղամյանը, Գրիգոր Ավիայանը, Միքայել Մանվելյանը, նոր թատերախաղեր ալ ու անոնց հետ նաև նոր թարմություն։ Շանթի շին Աստվածուհի կատիներն ալ մը Պոլիսը, ու Շիրվանզադէի նամուսն ու Չար ոգին կերկարաձգեին անոր ստեղծած ոգևորությունը, ինքնուրույն թատերախաղերու ծարավը սիրով ողջունել կու տար ամեն երկ, որ հայ հեղինակներ մը կու գար, մեղ ծափահարել տալով նույնիսկ թատերական նախափորձեր, որպիսին էր, օրինակ, Դերենիկ Դեմիրճյանի «Վասակը», զոր Զարիֆյան-Սեւմյան խումբը նույնպէս դերեր էր իր խաղացանկին մեջ։

Այդ օրերուն գավառը ևս իր թատրոնն ունենալ կուգեր։ Վանն 1914 մայիս 1 թվականով Ազատամարտի կարերն արդարեւ, թե այդ օրը բացումն են ըրած ժողովրդական տան մը Այգեստանի կերպրոնը նորաշեն եկեղեցիին դիմացի սրահին մեջ և թե պատկանելի այդ շենքը օժտված էր պատկանելի սրահով մը, ուր 1000 մարդ պիտի կարենար տեղ գտնել։ Խանգավառությունը զոր տարի մը առաջ ձգեց էր Զարիֆյան Վանի մեջ՝ թատրոնի առաջին այցը տալով հայոց աշխարհին, իր պտուղը կու տար այսպէս, հայ արվեստին համար մնայուն խարիսխ ստեղծելու համար նույնիսկ հայ հողի վրա։

Ու իրավ ալ՝ Պոլսն բաժնվել անաջ՝ դերասան Զարիֆյան «Ազատամարտ»-ի 1914 մայիս 11/24-ի թիվով թրքահայ հեղինակներուն ուղղված կոչի մը մեջ կրներ, թե հառաչիկա սեպտեմբերին սկսյալ շրջիկ խումբի մը հետ թատերապաշտութի մը պիտի ձեռնարկել ոչ միայն Կոպիկասի, Պարսկաստանի, Թուրքիո կեդրոնական քաղաքներուն մեջ (Ինչպէս Թիֆլիս, Բաքու, Երևան, նոր Նախիջևան, Թեհրան, Թավրիզ, Պոլիս, Ղազուրիս), այլ նաև զափառական անկուններ, Տրապիզոնն և Մամուսնն սկսյալ մինչև Վան և Կարին, իր խաղացանկը կազմելով բացառապէս հայ հեղինակներու ինքնուրույն գործերին։

Ան կոչ կըներ այս առթիվ թրքահայ հեղինակներու ալ աշակցիլ իրեն՝ իրենց գործերով։

Զարդարյան, Վարուժան և այս տողերը գրողը հանձն առած էին, տիկին Արաքս Զարիֆյանին հետ մեկտեղ, որ դեռ ատեն մը պիտի մնար Պոլիս, ստացված երկերը զատելու հոգը, և որքան մեծ եղավ անոնց զար-

մանքը, երբ առաջին թատերախաղը իրենց բերողն եղավ Սրապիոն Թղլյան պատկանելի ծերունին, որ կես դար առաջ մասնակցեց էր, իր թատերական երկերով, պոլսահայ բեմին առաջին մարզանքներուն, և որ դաստիարակն ու ներշնչողն ալ էր եղեր զմայելի Դուրյանին։ Նոր օրերու չէր դիմանար անշուշտ իր բերած թատերախաղը, բայց այն կմատնեք սգնորությունը, որ բռնկուցեց էր Թղլյան ծերունին։

Ավելցնենք, որ Թղլյան, Զարիֆյանի նույն այդ կոչին առթիվ, հրապարակ կու գար մամուլին մեջ ալ՝ ոգեկոչելով հայ բեմին անդրանիկ տարիները, երբ այն օրերու սերունդին խանգավառությունը թատրոն պարզեց հայ ժողովուրդին, և մաղթելով այդ թատրոնը հասնի հիմա իր բարձունքին՝ նոր սերունդին ջանքերով։

Հայ հողին խաղաղ չէր կրնար մնալ այդ օրերուն։ Առիթ կիսնորեր իր խանգավառությունը պոսթկալու համար։ Մկրտիչ Փորթուզալյանի հոբելյանը մեկն եղավ այդ առիթներին։ Տարբեր պայմաններու մեջ ո՞վ պիտի մտածեր հոբելյանով մը պատվել վաղեմի գործիչ մը, որ երեք տասնյակ տարիներն ի վեր Մարսելիա քաղված, իր ծերությունը կապառեր համեստ թերթի մը վրա, որ Արմենիան էր, իրմե առաջ շատեր երախտիք էին ձգեր հայ կյանքի մեջ, բայց գացեր էին հողը մտնել աննշմար։ Փորթուզալյանը մինակը չէր, որուն վաստակին առջև ստիպված էր ծունկի դալ հայ ժողովուրդը, նոր օրերու մեջ բռնկած մեր ոգևորությունը իբրեւ խորհրդանշան ընտրեց Մարսելիա քաղված ծերունին, և զայն Պոլիս բերավ՝ իր ակնածանքի տուրքը տալու համար մարդու մը, որ քառասուն տարիներ առաջ հայրենասիրության առաջին քարոզները տարեր էր հայոց աշխարհին։

Փորթուզալյան Պոլիս գտնված օրերուն մեկ հարկի տակ ապրեցավ Կոմիտասին և Փանոս Թերլեմեզյանին հետ։ Քառասուն տարիներ առաջ Փանոս իր սանն էր եղեր Վանի մեջ, ու իր ձեռքին մեջ թրծվեք անոր ըմբոստ հողին, որ հայ արվեստին գալն առաջ՝ հայդուկ մը պտտուցներ էր Վանա սարերը։

Այդ օրերուն ուխտավայր մըն էր Կոմիտասի ընակարանը։ Ամեն օր ան կընցվեր քաղմություն, որ կու գար իր մեծարանքը բերելու Միացյալ ընկերությանց երբեմնի նվիրակին, որ իր երիտասարդական խանգավառությունը տարեր էր գավառ, Եվդոկիա

1 «Ազատամարտ», 1914 մայիս 17/30.

և մանավանդ վասպուրական, լույս չամբելու համար նոր սերունդին, բայց մանավանդ անոր սրտին մեջ վառելու համար հայրենասիրության կրակը:

Ու զարմանալու չէ, եթե հորեկանական հանդիսությունը, որ տեղի ունեցավ 1914 ապրիլ 27-ին (10 մայիս) Փոթի Շանի ձմեռային թատրոնին մեջ, համագլխին տոնի մը կերպարանքն առավ, տոն, որ կու գար փառավորելու ոչ թե վաստակավոր հայ գործիչ մը, այլ հանձին անոր հայ ժողովուրդի ազատագրական շարժումը, որուն առաջին ռազմիկներն են մեկն էր եղած Փոթիուզայան, գրեթե առաջին հեղափոխականը՝ հայ հեղափոխական կուսակցություններն ալ առաջ, Հոն էին, այդ հանդիսության մեջ, հայ ժողովուրդի բոլոր խավերն անխտիր, իրենց քակի քան հիսուն պատգամավորներով և հարյուրավոր ուղեբձներով, ու հոն խոսք առին բոլոր հոսանքները իրենց հոստոններով, Ակնունին, խաթակն ու Թեքեյանը, Վոսմալանը, Մշո Գեղամը և պատվելի Շմավունյանը, Դանիել Վարուժանն ու Հրաչ Երվանդը, ու հայ ժողովուրդի ուրիշ մեկ երախտավորը՝ աշազուրկ ալևոր դաստիարակ Համբարձում Երամյանը:

Ի վերջո խոսեցավ և ինքը, վաստակարեկ ծերունին՝ պատկառելի ունի իսկ վտիտ կերպարանքին մեջ: Իր ճառը պատմությունն էր հանգրվաններուն, ուրկն անցած էր մեր ազատագրական շարժումը իր գեղեցիկներով ու իր հանգրվանությամբ, իր հույսերով և հուսախաբություններով, իր սխալներով, շարժում, որ սակայն արդար էր և անխուսափելի: Փոթիուզայան սապես ավարտեց իր երկար ճառը:

Մերքան ալ ըսեք, կեցցե՛ք՝ Փոթիուզայան, ան մեկ քանի տարիներ կմեռնի: Ազգն է, որ միշտ կապրի: Ուրեմն ըսենք կեցցե՛ք՝ հայ ազգը միշտ և հավիտյան:

Ավելցնենք, որ հանդեսը իր գեղարվեստական մասն ալ ուներ, որու ընթացքին կոմիտասի գուսան երգչախումբն երիտասարդներու խումբ մը երգեց ռուս մեծասքանչ դուբզուսն:

Փոթիուզայանի հորեկանին առթիվ իր սարքած հանդիսական այս ցույցով, ինչպես կզրնր Զարգարյան իր հերթական խմբագրականին մեջ, թթրքահայ ժողովուրդը ինքզինք դաստիարակեց, որովհետև իդեալին նվիրված ամեն հանրային հարգանք ու ցույց՝ հոգեպես կհարստացնե ժողովուրդը՝ մղելով զայն միշտ դեպի առաջ, միշտ դեպի առաջ:

Դեպքերը, ավագ, հաճախ զայն կկեցնեն ճամփան: Ակնոնք պիտի շուշանային այս անգամ ևս կեցնել հայ ժողովուրդի զմայլելի առաջընթացը...

Մինչդեռ հայ դատը անգամ մը ևս կվուխար բախել մեծերու խղճմտանքին՝ հայոց աշխարհը իր տառապանքն փրկելու համար և հայ հոգին կխլրտեր ասդին հույսերու և երազներու անձնատուր, մարգոց մտածումը պահ մը նորեն գավառին կերթար:

Այսպես էր եղեր ամեն անգամ, երբ հույսի նշույլ մը համակեր էր հայ ժողովուրդը: Անցյալ դարուն, իր վերելքի ճիգերուն ամեն մեկ հանգրվանին, գավառն էր դարձեր ամենուն ուղադրության և մտահոգության առարկան: Հիմա ևս Պոլիս աչքերը պահ մը հառեց կրկին գավառին: Հեռավոր այդ երկիրն էր, որ շուտով պիտի դառնար հայ նոր կյանքին և հայ հույսերուն խարիսխը. անհրաժեշտ էր սակայն լրիվ ճաննալ զայն, ինչպես իր ավերակներուն և իր ավանդությանց՝ նույնպես իր անմիջական կարիքներուն մեջ:

Այդ մտահոգությունը վարակիլ կսկսեք դառնալ տակավ հայ մտավորականության մեջ:

Ու 1914 մայիսին թերթերը արդեն կծանուցանեին, թե խումբ մը մտավորականներու նախաձեռնությամբ հիմնադրված է ընկերություն մը, նպատակ ունենալով դահլիճում տալ այժմեական պահանջի մը՝ Հայաստանի ուսումնասիրության, Թերթերը կծանուցանեին նույնպես, որ առաջին ժողովրդի ունեցած է մայիս 24-ին, ներկա եղած 85 18 անձեր՝ մտավորականներ, հայ աշխարհի զանազան գավառներին և տարբեր մասնագիտություններ, Հայաստանը ուսումնասիրելու առաջարկը ընդունված է միաձայն, կարդացված է պատրաստված նախագիծը և ընտրված հանձնախումբ մը, բաղկացած պրոֆ. Աստ. խաչատրյանի, Հովհ. Հակոբյանի և է. Ակնունիի, պաշտոն ունենալով հաջորդ ժողովի մը բերել արդեն մշակված կանոնագիրը:

Երկրորդ ժողովը տեղի ունեցած է մայիս 31-ին, ուր և կատարված ու մանրամասն ըննութենն էտք ընդունված է հիմնական կանոնագիրը, որուն համաձայն ընկերության նպատակը պիտի ըլլա մանրամասնորեն ուսումնասիրել Հայաստանը իր զանազան երևույթներու տակ, հրատարակել պարբերաբար ուսումնասիրություններ հայ և թե հարկ ըլլա՝ օտար լեզուներով, զրկել Հայաստան ուսումնասիրող խումբեր կամ անհատներ, կորուսե ազատել հնությունները և այդ նպատակով հաստատել թանգարան և կամ օգտակար և զանազան, հարաբերություն հաստատել նվիրույթի և կովկասի այն ընկերություններուն հետ, որոնց նպատակն է ուսումնասիրել արևելքը՝ մասնավորապես Հայաստանը:

Ընկերության գործունեությունը, կծանու-
անեն թերթերը, իր ամբողջությամբ պիտի
կտրի այս աշնան, և վստահություն կհայտ-
ենեն, որ այս գերադասացալես և այժմեական
ձևանակը իր շուրջը պիտի խմբի հայ մտքի
բոլոր ներկայացուցիչները և հայ քնադավա-
ռի բոլոր բարեկամները¹։

Հարկ կա՞ր ըսելու, թե Կոմիտասի քնա-
կարանին մեջ էր, որ մարմին առավ այդ
ընկերությունը, ոչ թե անոր համար, որ այդ
քնակարանը միակ հարկն էր այն օրերուն,
ուր կրնային բովե-բով գալ տարբեր հոսան-
քե մտավորականներ՝ եղբայրանալու համար
հայ ժողովուրդի վերելքի փորձերուն շուրջ,
այլ որովհետև ինք էր նման ընկերության մը
առաջին ջատագույններն մին։

Արդարև, Հայաստանը մոտեն ճանչնալու
գաղափարը ոգևորած էր մանավանդ Կոմի-
տասը։ Անմատչելի մնացած ինչ գանձե՞ր
կային այնտեղ, ու ի՞նչ քաղցր բաներ հայ
ղեղճիկին շրթներուն վրա։ Առաջին փորձե-
րեն հետո, զորս Արվանդատյանց բրած էր հայ
ժողովուրդի հոգևոր աշխարհը զննելու հա-
մար, լուսին հանված գոհարները, որոնք ան-
թեղված կմնային դեռ հոն։ Պետք էր զանոնք
լույս աշխարհ բերել։

Կոմիտասի ոգևորությունը վարակեց Վա-
րուժանն ալ։ Ինչ հրաշալի պիտի ըլլար, եթե,
օրինակ, Սասունը երթային մոտեն ճանչնալ
միասին, ու միասին ալ ստեղծեին հայ ժո-
ղովուրդի մեծ դյուցազններգությունը՝ հան-
Աին Սասունցի Դավթի, ուր հարապատ Սա-
սունեն երևար իր դեռ պահպանած ավանդու-
թյուններով։

Ոչ Կոմիտաս կրցավ մեկնել, ոչ ալ Վարու-
ժան։ Կոմիտաս կաճապարեր Եվրոպա մեկ-
նիլ, իսկ Վարուժան տարբեր հոգեր ուներ,
որոնք կկաշկանդեին դաշն այդ պահուն։

Միակ բախտավորները Տիգրան Զեկյուր-
յանն ու Փանոս Թերլեմեզյանն եղան։ Զեո-
կյուրյան ման եկավ հայկական գավառին
մեջ ու դարձավ հոգին լեցված երազներով,
զորս պիտի փշրեր դահիճը տարի մը շան-
ցած, Թերլեմեզյան Վան պիտի մնար, և
իրեն նախկին հայդուկ, իր փառքի բաժինն
ունենալու համար ասորիլյան մեծ դյուցազ-
նամարտին միջ, Վասպուրականին ժողո-
վուրդին հետ ինք ևս ճողոպրելու այսպես
թուրքին մանդաղեն։

Կոմիտաս չէր կրնար լազղվիլ այս քնդհա-
նուր ոգևորություն։ Անոնք որ իրեն հետ
շփում ունեցան 1914 տարվան առաջին տ-

միսներուն՝ չեն կրնար հուզումով չհիշել իր
գրեթե մանկական խառնաժողովուրդը հույ-
սերու և ճիգերու րոնկման այդ շրջանին։

Ոգևորության այդ վեց ամիսներու շրջանը
առավելապես իր սեղանին առջև անցուց Կո-
միտաս։ Մեկ կողմն կդաշնակեր իր գրի ա-
ռած ժողովրդական երգերեն մեկ քանին, և
մյուս կողմն կպարապեր ուսումնասիրու-
թյուններով, իր զլխավոր մտահոգությունը
այն դույզ մը ղեկուցներն էին, զորս պի-
տի ընել ֓արիզի երաժշտական համաժողո-
վին մեջ 1914 հունիսի սկիզբը։

Այդ օրերուն էր, որ հոգված մը գրեց, Թեո-
դիկի տարեցույցին համար, երաժշտարուժու-
թյան գեպերու մասին հայոց մեջ²։

Գիտեի, որ Կոմիտաս շարադրելու վրա է
խաղերու մասին իր ուսումնասիրությունը,
դաշն ղեկուցումի մը նյութ ընելու համար
շուտով երաժշտական միջադցային համաժո-
ղովին մեջ։ Ինչպես քեր էի՝ ձևավասարդ-ի
առաջին գրքին հրատարակության ատեն՝
«Լոռու գութաներդ»-ը գրել տալու համար
Կոմիտասին, հոգևոր հրեշտակի մը պես
կառչելով անոր՝ մինչև որ հոգվածն ավար-
տեց ու հանձնեց, նույնը ըրի այս անգամ ալ,
գրել տալով հոգված մը հայ խաղերու մա-
սին «ձևավասարդ»-ի երկրորդ հատորին հա-
մար, զոր խմբագրելու վրա էինք Վարուժա-
նի հետ։

Եթե մեզ շարչարեր էր, մինչև «Լոռու գու-
թաներդ»-ը հանձնել էր մեզի, Կոմիտաս այս
անգամ ավելի դյուրավ ավարտեց հոգվածը։
Ուսումնասիրությունը պատրաստ ուներ, և
ուրիշ բան չըրավ, բայց եթե հոգվածի վե-
րածել դաշն, «ձևավասարդ»-ի երկրորդ դիրքը
լույս պիտի շտեմներ, ավա՞ղ, ու վարդապե-
տին ձեռագիրը պիտի մնար Վարուժանի Լու-
սավորյան վարժարանի չգրոցին մեջ, չա-
նալու համար թանկագին ուրիշ նյութերու
հետ մեկտեղ։ Ու հայ արվեստին շար բախ-
տեն, խաղերու մասին իր ուսումնասիրու-
թյունն ալ երևան լնլավ ցարդ, բացի անոր
մեկ խտացումեն, որ նյութ կազմեց իր ղե-
կուցման 1914 հունիսին ֓արիզ, երաժշտա-
կան միջադցային համաժողովին առջև։

Ճիշտ է, որ Կոմիտաս հրապարակային ե-
լույթներ ցանցառ ունեցավ ոգևորության այդ
ամիսներուն։

Տարվան սկիզբը, հունվար 9-ին, ան իր
մասնակցությունը բերավ Եսայան սանուց
միության տարեկան ցերեկույթին իր քանի
մը մեներգներով։

¹ «Թշկություն և յաճախություն (մի էջ Մայր Ա-
լոռ սուրբ Էջմիածնի 2339 համար ձեռագրեն)։ «Ամե-
նուն տարեցույցը», 1915, էջ 242—246։

² «Ազատամարտ», 1914 հունիս 4/17։

Մարտ 4-ին ան մասնակցեցաւ ամերիկյան դեսպանատան մեկ երեկույթին, դեսպան Մորգերնթաուի հրավերով, որ ամենն ջերմ հիացողներն մեկն էր Կոմիտասի:

Հավանաբար այս երեկույթին ակնարկելով է, որ վաղեմի ընկերս՝ Վարդան Ագեկովյան, Կոմիտասի խումբին երբեմնի ահաւոր բասը, վերջերս կգրեր ինձ Պոլսէն:

Եւնգամ մը Պոլսո ամերիկյան դեսպան Պ. Մորգերնթաու Շահմուրադյանն ու Կոմիտասը հրավիրեց դեսպանատան մեջ տրված մեծ երեկույթի մը, որուն մասնակցեցանք մենք ալ փոքրաթիվ երգչախումբով մը երգելով հայ ժողովրդական ու գեղջուկ երգեր: Կոմիտաս վարդապետ հոն առաջին անգամ ըլլալով երգեց քրդական երգ մը՝ իր մեներգին ինքն իսկ ընկերակցելով դաշնակով ինչպես կընէր միշտ: Պատերազմական նախարար էնվեր փաշա, և Թալեաթ պէյ, այն ատեն դեռ ներքին գործերու նախարար, որոնք ներկա էին, կունկնդրէին արեւելյան այդ երգին, գրեթէ խանդավառված:

Քիչ հետո, ապրիլ 20-ին (3 մայիս) Կոմիտաս վարդապետ, Փրթի-Շանի թատրոնին մեջ, որ իր նախընտրած սրահն էր, շատ հաջող համերգ մը տվաւ, օրվան մեներգիչ ունենալով օր. Մ. Մուկադյանը և Հայկ Սեմերճյանը, այս վերջինը իր հինգ սաներեն մին, որ հաճախ մասնակցած է իր համերգներու զուգորդներուն:

Պետք էր որ ան ընդհատեր սակայն ամեն աշխատանք, պատրաստվելու համար իր մեծ գրոհին՝ Շուտով պարտավոր էր Եվրոպա մեկնիլ՝ զուլա հանելու համար իր առաքելութիւնը որ երրորդը պիտի ըլլար 1901-են և 1906-են հետո:

III.—Կոմիտաս և հայ ժողովուրդի դատը

Եիշտ այն օրերուն երբ հայ ժողովուրդը աշխարհի խղճմտանքին տարեր էր իր մոռցված դատը՝ Կոմիտաս ինքն ալ կպատրաստվեր Եվրոպայի առջև փոելու համար հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձերը:

Հայ ժողովուրդը հաճախ էր բախելու գացեր Եվրոպայի գուռները: Ան գացեր էր դարման աղբիւրներ իր տառապանքներուն համար, ճիտը ծուռ, մուրացկանի մը պէս:

Կոմիտաս Եվրոպա կերթար հպարտ: Ան կերթար աշխարհէն հատուցում ուզելու հանուն հայ ժողովուրդի հոգեկան ստեղծագործութեանց:

Ան երկիցս գացեր էր արգեն Արեւմուտք, 1901-ին և 1906-ին: Ու ամեն անգամ ալ փառքով էր գարձեր ետ, դափնի բերելով իր ժողովուրդին:

Գնահատական տողերը զորս Կոմիտաս 1912 թեկտեմբեր 25-ին Պոլսէն կուղղեր Զուլայանին՝ հայ ժողովուրդին հոգեկան արժեքները Արեւմուտքին ծանոթացնելու համար անոր թափած ջանքերուն առթիւ, որքան կպատշաճին նաև Կոմիտասի իր առաքելութեան: «Դուն էիր առաջինը,— կգրեր Կոմիտաս իր այդ նամակին մէջ,— որ մեր նախնայաց ստեղծագործ հոգին թղթերով ու գրքերով նկարեցիր ու ցուցադրեցիր օտար աշխարհի մէջ քաղաքակրթութեան հարազատ դավաններին, որ մենք ևս իրենց շավիղն ենք բռնել, մենք ևս իրենց ճամփան ենք քայլել, մենք ևս մեր ձեռքից լույս բռնել, և թեպետ ջանացել են ղեկերը փշել ու մարել մեր կյանքը, բայց փշողներն են խորտակվել ու մենք գետ մոխիրների տակ առկածի ենք՝ ապավինելով դիտութեան և կրթութեան, ու թեև մերն է եղել՝ իր արեւելքի դավաններ, բայց մեր ձեռքին դուրս է ելել ու Եվրոպան լուսավորել. արդ, քանի որ մեզ համար անծանոթ չէ մեր մտքի նախատիպը և կարողութիւնը, որ այժմ Եվրոպայից է որ մեզ լուսավորում է, ինչու շունենանք մեր իսկ լուսոջահը՝ մեր ձեռքին: Դուն էիր առաջինը, որ հրավիրեց հայի գեղարվեստական ստեղծագործութեանց ծանոթացնելու քաղաքակրթ աշխարհին...»⁵:

Ինչ խանդավառութեամբ Պոլսէն մեկնեցաւ Կոմիտաս՝ մասնակցելու համար Միջազգային երաժշտական ընկերութեան համաժողովին, որ 1914 հունիսին գումարվեցաւ Փարիզ, Սույն ընկերութիւնը 1899-ին հիմնված էր Բեռլինի պրոֆեսոր Օսկար Յիլայշերի նախաձեռնութեամբ և մասնակցութեամբ 20 երաժշտագետներու, Կոմիտաս մեկն էր հիմնադրներէն:

Փարիզի այդ տարվան համաժողովը մեկն էր եղեր ամենն պատկառելիներէն: Անոր կմասնակցէին մոտ 400 երաժշտագետներ՝ քաղաքակրթ բոլոր ազգերէն: Մերձավոր Արեւելքի ժողովուրդներէն հայն էր միայն որ ներկայացված էր հոն հանձին Կոմիտասի:

Համաժողովին մեջ երեք դասախոսութիւններ կարդաց Կոմիտաս, երկուքը,— հայ խաղաղիտութիւնը և հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը.— ըստ համաժողովին կանխադր ծրագրին, հայ երաժշտութեան մասնակի (temps), կշռի (mesure), շեշտադրութեան (rythme) և տաղաչափութեան (métrique) մասին, ծրագրեն դուրս, համաժողովի անդամներուն մասնավոր խնդրանքով:

1914-ի Փարիզի համաժողովն քիչ հետո Կոմիտաս իր տպավորութիւնները հետևյալ

⁵ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, Ա, էջ 263—264:

կերպով ամփոփեր էր տիկ. Հրանուշ Շահապազին.

— Ափսոս որ մենք խոսող ժողովուրդ ենք, իսկ հազար խոսք ոչ մեկ գործ չի շինել, մինչ մեկ գործը հազար կյանք կշինե. ամենն ապիկի զիս հուզեց այն րանը որ այդ օտար հեղինակավոր երաժշտագետները լսելով իմ քաջատրուքուններս, հասկցան և համոզվեցան որ աշխարհի մեջ կա հայ երաժշտություն մը բոլորովին ինքնատիպ ու ինքնուրույն, այնպես՝ ինչպես հայ լեզուն և հայ կյանքը, մինչդեռ մեր ժողովուրդը դեռ կտարակուսի թե ինքը լեզու ունի, երաժշտություն ունի և կյանք ունի⁶.

Համաժողովին մեջ ստեղծված խանդավառության անմիջական տպավորության տակ՝ Կոմիտաս Հրանուշ Շահապազին կանդորդառնար իր հետագա ծրագրերներուն.

«Ամբողջ մտադրությունս է հասցնել բազմաթիվներ, որոնք դպրոցներու մեջ տեղ գրավեն, նվիրվին ազգային երաժշտության ուսուցնասիրության, տարածեն ժողովուրդին մեջ հայ երաժշտության ոգին, որպեսզի ժողովուրդին մեջ ազգային երաժշտության խոսքը մարմնանա և անոր ազդեցության տակ ժողովուրդը թոթափելով իր թույլ պատյանը, մտնի վերականգնացման շավղին մեջ, ինչպե՛ս բաղձալի էր ունենալ այս նպատակով առանձին վարժարան, որուն միջոցով մեծ արդյունք կարելի կըլլա ձեռք բերել: Մեր մեջ երաժշտության վրա կնային իբրև հաճույքի և ժամանցի միջոցի մը վրա: Բայց նախ՝ եկեղեցական տեսակետե՛ն երաժշտությունը ընդհանրանալով, առաջ կրեր ժողովուրդին մեջ մաքուր ջերմեռանդություն և սերտ համախմբություն եկեղեցիին շուրջը, իսկ եկեղեցիին դուրս ազգային երաժշտությունը կտարածե հայրենի շուրջ և միամիտ ու պարզուկ զգացումներ՝ գաստիարակվող սերունդին մեջ: Մեկ հասկցված անկեղծ ձայն՝ հազար ճառ կարժե, որովհետև ճառը պետք է մարտն հասարակությունը որ կարենա անկե սնունդ առնել, ինչ որ ժամանակներու գործ է, իսկ ձայնը վայրկյանին մեջ կթափանցե մարդուն կուրծքին ներս և այնտեղ կհիմնե զգացման և մտքի վառարանը»:

Ամեն անգամ որ Կոմիտաս գացեր էր աշխարհին պատմել գեղեցկությունները զորս հայ ժողովուրդը դրեր էր իր երգերուն մեջ՝ ուզեր էր այդ երգերեն նմուշներ ալ տալ:

Միջազգային երաժշտական սույն համաժողովը ևս գեղեցիկ առիթ մըն էր աշխարհի զանազան կողմերեն հավաքված երաժշտա-

կան համրավներուն քանի մը զոհարներ ճանչցնել հայ հոգևոր և գեղջուկ երաժշտությանն:

Օտար այդ երաժշտագետները համաժողովի նիստին մեջ իրենք իսկ խնդրեր էին ծանոթանալ անոնց՝ տպավորված Կոմիտասի քանախոսություններեն:

Երաժշտական հավաքույթը զոր Կոմիտաս սարքեց Փարիզի հայ եկեղեցիին մեջ, հոգեգալստյան նախատոնակին առթիվ, նոր հաղթանակ մը եղավ իրեն և հայ երգին համար: Բարեբախտություն եղավ իրեն համար որ այդ պահուն Փարիզ դտնվին քանի մը հայ երգիչներ և երգչուհիներ, ինչպես օր. Մարգարիտ Բարսյան, օր. Իսկուհի Գավա-նող, օր. Մաննիկ Պերպերյան, Արմենակ Շահմուրադյան, Խաչիկ Միսքեյան, և մասնակցին երգեցողությանց իր հետ միասին:

Տպավորությունը եղած է աննախընթաց: Համաժողովին առթիվ ուրիշ ազգերու երգեր ալ լսեր էին օտար երաժշտագետները՝ բայց ոչ մեկը անոնցմե կրցեր էր այնքան հմայել զիրենք որքան հայ երգերը:

Ինչպես Հրանուշ Շահապազ հիշած էր իր թղթակցության մեջ՝ երաժշտական այդ հավաքույթեն ելլելուն էր որ վիեննայի պրոֆեսորներեն Ադլեր, վերին աստիճան հուզված, ըսած էր Կոմիտասին.

— Զեմ գիտեր, թե Աստված էթե հայոց ձայնը չլսե, ալ որո՞ւն ձայնը պիտի լսե...

Իսկ Ֆինլանդիայի ներկայացուցիչ պրոֆ. Իլմարի Քրոն ավելցուցած էր.

— Աստված ձեր ժողովուրդին ազատություն և անդորրություն տա, որպեսզի կարենա ազատորեն սավառնել գեղարվեստի մեջ, և պիտանի քաններ ընել մարդկային կյանքին համար...

Խանդավառված էր Կոմիտաս ինքն ալ հայ երգերուն ձգած այդ տպավորությամբ: Տղու մը պես հրճվեր էր հայ երգերուն տարած հաղթանակին ի տես:

Փարիզեն 1914 հունիս 22 թվականով Պոլիս՝ Արմինե Մելիքյանի և Նադենի Գեշեճյանի ուղղած իր նամակին մեջ ան կգրեր.

«... Մեր եկեղեցական երաժշտությունն ևս շատ հափշտակեց ու հիացուց բոլոր համաժողովականները. ըստ լրագրաց՝ համաժողովի համար կազմված համերգներեն ընտրելազույններեն մեկին եղավ: Այնքան զբաղված եմ, որ նույնիսկ ժամանակ չունեցա ժողովելու մեր երաժշտության մասին գրվածքները թերթերեն. մեկին խնդրել էի, այն ևս ականջի տակովն էր ձգել և ոչինչ չէր արել»⁷:

⁷ «Ազատամարտ», 1914 հունիս 26/հուլիս 9:

⁸ Ռոբերտ Արայան, Կոմիտասի 1914—1918 թվականների նամակներից, «Գրական թերթ», 1965, թիվ 13:

⁶ «Ազատամարտ», 20 հունիս 1914:

Նախատոնակի այդ երեկոն իր հմայքը շարունակելու էր պահել տարիներ ետքն ալ: Անոնք որ ներկա եղեր էին Փարիզի հայ եկեղեցիում այդ կիրակմուտքին՝ զայն պիտի շնորհակալ լինեին նրանք:

Ավելի քան երկու տասնամյակ հետո, պրոֆ. Կուրդ Սաքս, 1935 հոկտեմբեր 27-ին, Կոմիտասի դագաղին վրա խոսած իր դամբանականին մեջ կրսեր.

«Առաջին անգամ չէ, որ կտեսնեմ այս եկեղեցին: Ան իմ մեջս կողմ անջնջելի հիշատակը 1914 տարվան հունիսյան իրիկուն մը, համաշխարհային աղետին պայթելն քանի մը շաբաթ առաջ: Փարիզ համաժողովի մը հրավիրած էին մեզ՝ անդամներս երաժշտարանական միջազգային ընկերության, որուն անդամ էր նաև հանգուցյալը: Ու հնազանդած էինք այդ հրավերին, սիրտերնիս լեցուն այն ուրախությամբ, զոր միևնույն նպատակին հետապնդման համար աշխարհիս բոլոր անկյուններն վազած եկած ըլլալու զգացումը կու տա մարդոց, ու ինծի կթվի թե՛ նորեն ահա կտեսնեմ իմ առջևս Կոմիտաս վարդապետը, այդ միախառնումը քահանայական վեհության և մանկական բարության: Կտեսնեմ զինքը որ երկու ձեռքերն ինծի կերկարե ու կրսե իմ մայրենի լեզվովս: «Եկե՛ք, եկե՛ք մեզ հետ հոգեզալուստը ստնելու: Ո՛վ պիտի կարենար դիմանալ այդ ձայնի շեշտին և այդ աչքերու փայլին: Եկանք հոս, ու լսեցինք հայ եկեղեցական երաժշտությունը, ինչպես որ անիկա դայն իրականացուցած էր իր հետևորդներուն հետ: Ով որ այդ արարողության ներկա է եղած, երբք պիտի չկրնա դայն մոռնալ: Դեռ աչքերուս առջև են երգիչներն ու երգչուհիները՝ ոսկեգոծ ծիրանիով զգեստավորված, ու ղեռ կլսենք երգասացությունը իր զմայելի ելեղներով: Ու այդ այնքա՛ն խանդավառությամբ երգված կրոնական երգեցողության ետին, կզգայինք մեծ ոգևորիչը որ իր ամբողջ սերը տված է այդ գործին և որ անոր ծառայած է անխոչը հետապնդողին ըրողողությամբն ու ստեղծագործ երաժիշտին փափկազգացությամբ: Եթե մինչև այն ատեն քանի մը մասնագետներ միայն սքանչացած էին Կոմիտաս վարդապետին վրա, այդ օրն հետո միջազգային երաժշտարանությունն է որ մոտեն հետեցեցավ անոր աշխատության, որ անոր եռանդը իրեն օրինակ առավ և որ դայն երբք պիտի շնորհակալ լինեմք»:

Իսկ Ամեդե Գասթուե, ֆրանսական երաժշտարանական ընկերության նախագահը, կրսեր նույնպես Կոմիտասի դագաղին վրա. 1914-ի զարնան, Կոմիտաս վարդապետ

կրկին եկավ Փարիզ, մասնակցելու համար երաժշտարանական միջազգային համաժողովին, ուր իր ըրած զեկուցումները կարեոր տեղ մը պիտի բռնեին: Հուլիսի 1-ին կ'իշխեին այն զմայելի հոգեզոհ երգեցողությունները, զորս վաղեմ այս եկեղեցիին մեջ, ուր եկած ենք անոր աղոթելու իր հիշատակին համար»¹⁰.

Ֆրեդերիկ Մակլեր, ինքն ալ, պիտի անդրադառնար տարիներ հետո այդ օրերուն ու պիտի ըսեր իր «Երաժշտությունը Հայաստանի մեջ» գրքի էջերին.

«1914 թվին, Փարիզի երաժշտական համաշխարհային համաժողովին մեջ, ուր հավաքվել էին տիեզերքի զխավոր երաժշտագետները, Կոմիտաս վարդապետ հայ ժողովրդական և հոգեոր երգերու համերգ մը տվավ, հիացում առթելով ներկա երաժշտական հեղինակությանց ժողովրդական երգերը, ինչպես և արուրի, խոփի, զուլթանի երգերու մասին անոր տված դասախոսությունները, պետք է ըսել, համազումարին նիստերեն ամենն թանկագինը եղան: Երբ Կոմիտասը դաշնամուրին մոտ նստավ մեղմորեն երգելու, ունկնդիր հասարակությունը քարացած մնացած էր լուռ, և այնտեղ տիրեց այն վեհապանծ հմայքը, այն գերագույն պարզությունը՝ որ կրդխի հայկական երաժշտությանն»:

Ռուս անվանի երգահան Թոմաս Հարտման Կոմիտասի մասին 1919-ին Թիֆլիս կատարած իր մեկ քանախոսության ընթացքին հատված մը կարդալի նամակն մը զոր իրեն ուղղած էր բժշկապետ Առաքել Օհանյանց, պատմական հայ մը որ ֆրանսերենի թարգմաններ էր Կոմիտասի ըրած երկու զասախոսությունները համաժողովին մեջ: Բժիշկ Օհանյանց իր նամակին մեջ հետևյալը կգրե 1914-ի համաժողովի օրերուն Կոմիտասի ստեղծած մթնոլորտին մասին.

«Նորից հանդիպեցա նրան 1914 թ., երբ նա եկած էր Փարիզ համաշխարհային երաժշտական համագումարին մասնակցելու համար: Անհունորեն երջանիկ էի համարյա ամեն օր նրան հանդիպելու հայտնի երգչուհի օր. Մարգարիտ Բարսյանի տանը, որ հայ երաժշտության անխոչը մշակն ու տարածողն է Արևմուտքում: Շնորհիվ Հայր Կոմիտասի, օր. Մ. Բարսյանի և նրա երկու աշակերտների՝ պ. պ. Մուղուսյանի և Շահ-Մուրադյանի՝ հայ երաժշտությունը անսվելի ընդունելություն գտավ համազումարին: Դրան մեծապես նպաստեցին Կուր Գերյուսին, մեծահայտնի Ռոմեն Ռույանը, անմահ երաժշտագրական վեպի՝ Ժան Քրիստոֆի

⁹ «Ապագա», 1935 նոյեմբեր 10:

¹⁰ «Ապագա», 1935 նոյեմբեր 21:

հեղինակիր, Լուի Լալուան՝ մեծարժեք քննադատը և Դեբյուսիի կենսագրողը և ուրիշ շատ անվանի ֆրանսացի երաժիշտներ և երաժշտագետներ:

«Այս եղավ 1914 թ. հունիս և հուլիս ամիսներին՝ Հայր Կոմիտասը գրավել էր ամբողջ համազումարի ուշադրությունը իր դասախոսություններով՝ հայ երաժշտության մասին, ներկայացնելով նյա ծագումը, նրա տեսական ձայն առ ձայն ոճի բեղմնավորումը, որ նա գրած էր հին հայկական նոթագրության մեջ, և իր երգահանգիստներով:

«Փարիզի ժամանակակից երաժշտական կյանքին մեջ նրա հաջողությունը ամենացատուրը եղավ: Այդ օրերի թերթերը և ամսագիրները, թե՛ Պրանսիայի և թե՛ օտար երկրների, վկա են նրա անհախճաբ հաջողություններին:

«Համեմատ Կոմիտաս վարդապետը հրճվում էր ոչ այնքան իր հաջողության, այլ հայ երաժշտության փառաբանության համար: Նա խորին զոհունակությամբ տեսնում էր, որ իր առհմիկ երաժշտությունը՝ իր նվիրական երջանկությունը, ամբողջ համազումարի համակրությունը և սերը դարձնել էր: Այդ հաջողությունների օրերին՝ իր սիրած, մոտ բարեկամների շրջանակում մասնակից էր անում նոցա իր նվիրական երազներին: Նա մեծ հույս ուներ, որ համազումարի այդ հաջողությունները աչքը բանան մի շարք մարդոց, որ կարող էին նպաստել իր երազի իրականացման՝ Պուլսում հայկական երաժշտանոց (կոնսերվատորիա) բանալու գործում: Նա երազում էր աշակերտների մի շարք պատրաստել, որոնք կարողանային նրա գործը շարունակել և որոնց նա կարող էր մատակարարել իր գիտության պաշարը ու փորձառությունը ժողովրդական երաժշտության ապագա զարգացման գործում»¹¹:

Օր. Մարգարիտ Բաբայան, Կոմիտասի անդուգական հիացողն ու աշխատակիցը, պիտի գրեր ինքն ալ տարիներ հետո համաժողովի օրերուն ակնարկած ատեն:

«Թացի այդ դասախոսություններից, որտեղ Կոմիտասը երևան եկավ իրեն դասախոս, երգիչ և նվագող (հովվական սրինգ), մեզ հա-

ջողվեց երաժշտական հոգևոր երգահանգես կազմակերպել Փարիզի հայոց եկեղեցում, որին տպավորությունը ահագին եղավ: Տարիներ հետո, հանգիստելով այդ համազումարին ներկա եղած՝ մեծանուն ֆրանսական և օտար երաժիշտներին, բոլորը հիացմունքով ու ղմայլանքով հիշում էին վարդապետի աննման ղեկավարվածությունը»¹²:

Հանգուցյալ ռումին կոմպոզիտոր Փոսթանթին Բրայիշոյու, որ Ֆուկլորայի երաժշտության մասնագետներեն մեկն էր և որ մասնակցած էր 1914-ի Փարիզի երաժշտական համաժողովին, ղմայլանքով կվերհիշեր Կոմիտասի տեսությունները ժողովրդական ստեղծագործությանց մասին՝ համաժողովին մեջ, և դայն կնկատեր ռուսիկոմաներին մեկը Ֆուկլորայի երաժշտության՝ որ իր խանձարություն մեջ էր դեռ այն օրերուն: Բրայիշոյու, որ նույնպես ներկա եղած էր հայ եկեղեցվո նախատեսակին, հիացմունքով կհիշեր անոր թողած բացառիկ տպավորությունը: Այդպես ալ արտահայտվեցավ երբ հրավիրեցինք դինքը 1930 հունիսին նախարանն րենյ Թուրքեշի ռադիոյին մեր կազմակերպած հայ երգի համերգին: Իր ճառը՝ ղոր ինձի հանձնեց՝ ղծրախտաբար կորսվեցավ ուրիշ այնքան թանկագին նյութերու հետ մեկտեղ:

Հայ ժողովուրդը անգամ մը ևս հպարտ կնայի յայսպես նվիրողային:

Երեկվան մուրացիկը շէր ան հիմա՝ որ մեծատուններու ղուտներուն առջև ման կու դա արի երկարած:

Իր արդար տեղը կպահանջեր ան հիմա բոլոր այն աղջերու կարգին որոնք իրենց հոգին ճմլեր էին հանուն քաղաքակրթության:

Շնորհ մը պիտի չըներ ուրեմն նվիրողան հայ ժողովուրդի կողքին կանգնելով իր վարած նոր դատին մեջ:

Կոմիտաս գացեր էր ինքն ալ հիշեցնելու քաղաքակրթ ժողովուրդներուն թե աշխարհ պիտի չղղջա ճամբա բանալով հայ ժողովուրդին:

¹¹ Մարգարիտ Բաբայան, Թովմա Հարոման և Կոմիտաս վարդապետ, «Անահիտ», 1935, թիվ 1—2, էջ 78:

¹² «Անահիտ», 1935, թիվ 1—2, էջ 78:

Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ *

Անկյուտիա.— Զեռագրերով հարուստ էր Գաղատիայի հայութիւնը: 20-րդ դարի սկզբին հայերեն ձեռագրերը մեծ մասամբ կենտրոնացված էին Կարմիր վանքում:

1915 թվականի ապրիլի 30-ին էր. աքսորական հայ մտավորականների մի խումբ, որ ճանապարհ էր հանված Կոստանդնուպոլսից, մի պահ իր հանգրվանն էր գտել Անկյուրիայի ս. Աստվածածնի վանքում, ուր նույն օրը տեղի հայ գաղութը նշելու էր Համբարձման տոնը: Այդ օրը Անկյուրիայի հայութիւնը տոնների տոնն էր, քանի որ երգելու էր աքսորականների խմբին մաս կաղմոզ՝ Կոմիտաս վարդապետը: Ինչպես նկարագրում է իր հուշերում, հայտնի հրապարակագիր Բյուզանդ Քեչյանը, Կոմիտասին լսելու համար եկել էին նույնիսկ օտարներ: Հայ մտավորականների խումբը, նույն օրն իսկ Անկյուրիայի հայութիւնը հրաժեշտ տալուց առաջ, շմուռացավ ալքն անցնելու Բաղատիո վերջին հայ առաջնորդին՝ Կյուլեսերյան Բարդեն նպիսկապոսին մեծ խնամքով կարգի դրած, նոթագրած և երկաթյա սնդուկներում մեջ պահած կարգ մը շատ հին ձեռագրերները¹⁸⁷:

Մեր ժողովուրդի շողշողուն աստղերը

հանդիսացող աքսորական մտավորականներն անգամ այդ դժնդակ օրերին շմուռացան ըմբոշխնելու հայերեն հնագույն ձեռագրերի հմայքը և անխախտ հավատքով դեպի հայութիւն ապագան մեկնեցին իրենց վերջին համրույրը դրոշմելով հայ հանճարի արգասիքը հանդիսացող այդ նշխարներին: Ո՛վ դիտե ինչքան էր հմայված այդ վսեմ պահին Կոմիտասի հոգին, ի տես ձեռագրերում ցանցնված խաղերին, և որոնց համար լեզուն ինք խոստացել էր շուտով րացել, այդպիսով փարատելու համար դարերի մշուշը ու համառորեն քարացած մնացած գաղտնիքը, եթե վերագտնենք միայն երբեմնի իր անգործը...

Ու քարավանը շարժվեց... և քչերին միայն րախտ վիճակվեց վերադառնալ սպանդից, այդ քչերի հետ էր նաև Կոմիտասը, սակայն ի՞նչ փուլթ, նա թեև կար, սակայն վեր էր ածվել կենդանի դիակի...

Հայ աքսորականների խմբին նման դժխեմ ճակատագիր վիճակվեց նաև Անկյուրիայի հայերեն գրչագրերին, այն տարբերությամբ միայն, որ նրանցից և ոչ մի ձեռագիր հնարավոր չկալով ցարդ փրկել...

Մենք հիշատակութիւն ունենք այն մասին, որ Անկյուրիայի ձեռագրերի մի մասը անցյալում, այսինքն նախքան Բարդեն

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № 8 Բ-Գ-Դ-ից, Ե-Ձ-Է-ից և 1966 թվականի № 8 Ը-Թ-Ճ-ից:

187 Քեչյանի, Ամենուն տարեցույց, ԺՁ տարի, 1922, Կ. Պոլիս, էջ 44:

արքեպ. ի կողմից ցուցակագրվելը, փրկվել էր վատթար վիճակից և ձեռնարկվել նրանց ցուցակագրումները: Ինչպես երևում է մի հիշատակագրութունից գրված 1889 թվականի հոկտեմբերի 5-ին, Ստեփան Մխիթարյան անունով մի անձ շուրջ 60 ձեռագրեր էր հանել տվել մեծ դժվարություններով Անկյուրիայի ս. Նշան եկեղեցու դանձարանից: Ձեռագրերը մինչ այդ պահվում էին «ազտոտ և վրան քայ ու ծթոած սնտուկի մը մեջ, ուր լիակելու աստիճան խոնավութենն և ճճիներու ռստայնեն բորբոսած» էին: «Հանել գլխի ձեռնարկեցի պանոնը մեկիկ մեկիկ ցուցակագրել խալաղ կորնշելն աղատելու»¹⁸⁸ համար, գրում է նույն Ստ. Մխիթարյանը:

Անշուշտ նույն անձն է, որ դեռ 1900 թ. Կ. Պոլսի Քիւրախն հանդեսում Ս. Մ. սկզբնատուներով (իմա Ստեփան Մխիթարյան) հրատարակել է «Հնկյուրիի հայ. ձեռագիրներ»¹⁸⁹ խորագրով մի հոդված, ուր դարձյալ խոսում է 60 ձեռագրերի փրկություն մասին: Նա ի մեջ այլոց գրել է հետևյալը. «... Շատ արգահատելի վիճակի մը մեջ գտանք 60 օրինակ ձեռագիրներ, բոլորը եկեղեցական մատյաններ են որոնց աղտն ու փոշին մաքրելն վերջ, ցուցակագրած եմ Վիեննական հայերու և Տ. Տրդատ եպս. Պալյանի կողմեն ցուցակագրման համաձայն: Հոդվածագիրը շարունակության մեջ խոստանում է հետագայում նույն Քիւրախն-ում հրատարակելու ամբողջ ցուցակը, մինչ այդ նա հրատարակում է այն համառոտ կերպով և նկարագրում միայն 15 ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը գտանք նկարագրված ընդարձակորեն Կյուլեսերյան ցուցակում: Ինչ վերաբերում է մնացած 45 գրչագրերի համառոտ ցուցակին, և կամ խոստացված ընդարձակ ցուցակին, մենք չկարողացանք գտնել Քիւրախն-ի հաջորդ համարներում:

Բարդեն արքեպ. Կյուլեսերյանը իր կազմած Անկյուրիայի ձեռագրացուցակում գրել է, որ 1870 թվականին ս. Նշան եկեղեցուց ձեռագրեր է տեղափոխել Կարմիր վանքի մատենադարանը: Դարձյալ հիշյալ ցուցակում, կազմողի կողմից արված նշումներից երևում է, որ ս. Նշան եկեղեցուն պատկանող գրչագիրներից շուրջ 55 թիվը եղել է ձեռագիրը:

Սակայն, Անկյուրիայի կորած մեր ձեռագիր ժառանգության համար մեծ բարերարություն եղավ այն, որ Բարդեն աթոռակից կաթողիկոս Կյուլեսերյանը դեռևս Գաղատիայի թեմի իր առաջնորդության ընթաց-

քում (1909—1913 թթ.) հատուկ խնամքով կազմել էր Անկյուրիայի Կարմիր վանքի և նրա շրջականերում գտնվող 323 հայերեն ձեռագրերի գիտական ցուցակը:

Սակայն բավական չէր միայն ցուցակագրելը, անհրաժեշտ էր մանավանդ փրկել այդ ձեռագրացուցակը, չէ որ մի շարք վայրերում ոչնչացան ոչ միայն ձեռագրերը, այլև նրանց ցուցակները: Դիպվածի բերումով է, որ փրկվեց Բարդեն Կյուլեսերյանի կյանքը: 1913 թ. աշնանը Կյուլեսերյանը իրեն հանձնարարված պարտականությունը կատարելու ճանապարհին, գալով իր ծննդավայր Այնթապ քաղաքը, իր եղբոր մոտ պահ գրեց իր երկարամյա տրեսաշան աշխատանքի արդյունք եղող ձեռագիր աշխատությունները, որոնց մեջ էին գտնվում նաև Անկյուրիայի և Ղալաթիայի ձեռագրացուցակները: Շուտով նրա կյանքը փրկվեց բժշկական գործողության ենթարկվելու, ինչպես նաև պաշտոնով Ամերիկա տեղափոխվելու հետևանքով:

Սակայն ծանր ողիսական էր վիճակված տեսնելու, ինչպես Կյուլեսերյանի հարազատներին, խնայես էլ Անկյուրիայի ձեռագրացուցակին, Այս առիթով, ինչպես կարելի է լվերհիշել Կյուլեսերյանի եղբորորդու՝ Վահն. Կյուլեսերյանի կողմից հիշյալ ձեռագրացուցակի փրկությանը նվիրված ուշագրավ հոդվածը, որի ներկայացրած շահեկանության համար ստորև բերում ենք այն հապավումներով, Վահն Ն. Կյուլեսերյանը իր եղբորայրների հետ երկար դժվարությունների հաղթահարելուց հետո, կարողացել է ազատել իր հորեղբոր գործերը և իր ու հարազատների անունը կապել մեր նորագույն ձեռագրերի փրկողների պատմության հետ:

Ինչպես նշվեց, Բարդեն եպիսկոպոս Կյուլեսերյանը, Անկյուրիայից Այնթապ գալով, իր ներսես եղբոր տանը թողել էր միջակ մեծություն ունեցող չորս սնդուկ գործերը՝ տպագիր և ձեռագիր, նրա արտասահման մեկնելուց հետո, 1915 թ. հուլիսին սկսվեց Այնթապի հայության տարագրությունը: Տարագրողներից ոմանք իրենց ունեցվածքը և գրքերը սնդուկների մեջ դնելով հանձնում էին ի պահ Ամերիկյան կենտրոնական կուլեքի և ս. Աստվածածին եկեղեցու ղեկավարությանը: Սրբազանի հարազատները ի վերջո որոշեցին վերջինիս սնդուկները տանել և պահել ս. Աստվածածնի պալատ խորանի հետևում գտնվող գետնափոր մի թաքստոցում, և որը եկեղեցու պաշտոնյաների կողմից համարվում էր անմատչելի և նրանց ասելով. «սատանան իսկ այն գտնելու հնարավորություն չունեցող մի վայր»:¹⁹⁰ Չնայած հիշյալ սնդուկները սրբազանի հարազատները նա-

¹⁸⁸ Բարդեն սլոնովիկ կարգվիս, նշված աշխատությունը, էջ 870—872:

¹⁸⁹ «Բիւրակն», 1890 թ., № 2, էջ 101—103:

խապեն մի տեղում թաղել էին, սակայն այն ապահով չհամարելով, նրա երեք եղբորորդիները շուտափույթ կերպով տարել ու իջեցրել էին վերահիշյալ ապահով համարված վայրը:

Սակայն շատ շուտով սրբազանի եղբայրը իբրև պղնձագործ իր ընտանիքով տարագրությունից ազատվելով, որոշում է եկեղեցում թաքցրած հիշյալ սնդուկները տուն բերել: Գնալով եկեղեցի, պարզվում է, որ թուրք պաշտոնյաները անմատչելի համարված վերահիշյալ վայրից, ամեն ինչ դուրս էին բերել և լուր կողմ սփռելով զբաղվում էին նրանց ցուցակագրման աշխատանքներով: Վաճեն, որը եկեղեցի էր եկել իր հորեղբոր սնդուկները գտնելու հույսով, սահմուկում է ի տես այդ տեսարանին: Վերջինս երբ սարկավազի կողմից թուրքերին ղովացուցիչ օշարակ բերելու ուղարկվեց, վերադարձին նրան կարգադրվեց սնդուկները տանել ավանդատուն և նա հնարավորություն ունեցավ դրանք զետեղել ու արգեն իսկ այնտեղ լցված հարյուրավոր սնդուկների միջև, իրարից անջատ: Աշխատանքներից հետո քահանան և սարկավազը եկեղեցու դուռը կողպելով բանալին հանձնեցին թուրք պաշտոնյաներին և փոխարեն ստացան ստորագրված թղթի մի կտոր:

Երեք օր հետո, բոլոր սնդուկները և կապոցները թուրքերի կողմից աճուրդի էին հանված, իսկ հայերի արգելված էր այնտեղ մոտենալը: Միակ հույսը մնում էր հասկացվել շենքի գիշերային պահապան նշանակված թուրք ծերուկի հետ: Շուտափույթ կերպով Կյուլեսերյան եղբայրները որոշում են այդ գիշերն իսկ պահապանի մոտ ուղարկել իրենց ամենակրտսեր եղբոր՝ 16-ամյա Բարգենին: Վերջինս նույն երեկոյան մոտենալով պահապանին ասում է.

«Ահա, մենք նպարավաճառի խանութ մը ունինք և թուղթի պակաս, կուղես քեզի քանի մը դրուշ տամ և ներս մտնելով մաս մը թուղթ առնեմ: Եվ պահապանի պատասխանը առանց սպասելու նա ասաց. «Առ սա փաթեթ մը ծխախոտն ու դրամը»:

«Այս դրամը քիչ է, շատ չ'առնես հա՛» պատվիրելով՝ բարի կըլլա դուռը բանալ ու ներս անցնել Բարգենը: Վերջինս իրեն քացատրված տեղում գտնում է ձեռագրերի սնդուկը և պարունակությունը տոպրակի մեջ դնելով, դուրս է հանում: և այն ոչ թե ուղղակի տուն է տանում, այլ նախապես որոշվածի համաձայն, թողնում է մի հայ ընտանիքի տունը: Հետևյալ օրը, Կյուլեսերյան ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից հնարավոր եղավ ձեռագրերը փոքր ժրարների վերածելով փոխադրել տուն:

Հալիվ մի շաբաթ էր անցել վերահիշյալ նշանավոր օրից. երբ եկեղեցիի ղեկավարական կայանի էր վերածվել, իսկ վերահիշյալ թաքստոցը՝ զուգարանի (Տեմիշի):

Հաջորդ 4 տարիների ընթացքում այս ձեռագրերն երբ բազմաթիվ անգամներ թաղվեցին հողի տակ, թաքստոցից թաքստոց տեղափոխվեցին, կասկածանքի ենթարկվեցին և այլն: Պատերազմի ավարտից հետո ձեռագրերներն էլ իրենց թաքստոցներից դուրս հանված էին և օդ ու արև էին տեսնում:

Սակայն 1920 թ. ապրիլին, Այնթապի ինքնապաշտպանության ժամանակ, Կյուլեսերյան ընտանիքի անդամները կրկին ստիպվեցին թաղել ձեռագրերները: Բնապական ենթադրություններով Այնթապը, մնացած բոլոր հայերը որոշեցին թողնել քաղաքը: Ոչնչացումից փրկված ձեռագրերին նոր տեղատեղը սպառնում: Այս առթիվ Վահե Կյուլեսերյանը պատմում է հետևյալը.

«Անելը ինձի համար ձեռագրերներն էլին: Զէի կրնար տունը ձգել. ատիկա հարյուրին հարյուր կորուստ կնշանակեր. հետո տանիլն ալ ուներ իր զփարությունները: Բռնվելու պարագային՝ կոշնշանայինք թե մենք և թե ձեռագրերները, երկուրդ միջոցը ձեռագրերն են: Համար ավելի ապահով զգալով՝ դառնոք գրի հին երեսով սնդուկի մը հատակը, վրան տախտակ դամեցի ու հին թուղթերով ծածկեցի. մեր հաղուստեղենն ալ դրի տարտըղեն և խառնիխուռն:

Սահմանազուխի խուղարկության վայրը սահմակեցուցիչ էր: Զինյալ ղեկավորներու խումբեր ամեն ինչ վար առնել կուտային: Վայրը բազարի տեղ մը եղած էր. կանվորտուր, նախատինք, հայհույություն միայն լսելի էին, կին թե այր կխուղարկվեին անխնայ...»:

Թեև պաշտոնյաների զլխավորին հնարավորություն ունեցան կաշառելու, սակայն այդ խստագույն մարդու զեմքը ավելի ևս խոթոցեցավ. և նա հրամայեց, որպեսզի Կյուլեսերյանները բաց անեն իրենց բնակարանը:

«Բարեբախտաբար մարդը չկրցավ զանազանել սնդուկի ներսի խորությունը տարբերությունը դուրսի բարձրության հետ, և թանկագին ձեռագրերն երբ անգամ ևս աղատեցան դաժան քննիչի մը խստություններին: Այլապես մեր մուկը մարած էր և ձեռագրերներն փճացված անպայման»:

Օր մը ետք Հալիպ հասած էինք:

1923 թվի սեպտեմբերին, հորեղբայրս՝ Բարգեն կաթողիկոս Կյուլեսերյան—այն ատեն եպիսկոպոս—Հալիպ եկավ Ամերիկայեն, այն ձեռագրերները, դորս ինքը մեր տունը ձգած էր Այնթապ, ճիշտ տասը տարիներ տ-

ոաց, անվթար հանձնեցի իրեն՝ թանկարժեք նվերի մը փոխան»¹⁰⁰։

Այսպիսով հնարավոր եղավ արյան և մոխրի միջով փրկել մի հարուստ ձեռագրական գանձարանի անգին հաշվեմատյան, և որը ի տարբերություն մեր բաղմաթիվ խոյառ կորստյան մատնված գրչության կենտրոնների, կոչված էր հայելին հանդիսանալու Անկյուրիայում մեր երբեմն ունեցած ձեռագրական հարստության, Ահա թե ինչու հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը՝ Գարեգին Ա կաթողիկոս Հովսեփյանցը իր կաթողիկոսության օրերին ժամանակավորապես մեկ կողմ թողնելով նույնիսկ իր կոթողական գործերի հրատարակումը, մեծ նախաձեռնություններ էր ցուցաբերել ինչպես Անկյուրիայի, այնպես էլ 1915 թ. արհավիրքներին կորած և ոչնչացած հայերեն ձեռագրերի ցուցակները տպագրության հանձնելու ուղղությամբ։ Եվ այսպես, Անկյուրիայի փրկված ձեռագրացուցակը՝ Վեհի կենդանության օրոք արդեն իսկ տպագրվում էր, սակայն այն լույս տեսավ ուշացումով, հաղիվ 1957 թ.։ Նրա հրատարակումը կարեոր ավանդ հանդիսացավ ինչպես մեր ձեռագրագիտության, այնպես էլ մատենագրության և առհասարակ հայագիտության համար։

Այժմ, բանի որ Անկյուրիայում երբեմն պահվող մեր ձեռագիր գանձերի արժեքը բացահայտող միակ հավաստի աղբյուրը հանդիսանում է հիշյալ ձեռագրացուցակը, ուստի անհրաժեշտ ենք գտնում ստորև շատ համառոտ կերպով խոսելու 323 գրչագրեր երբեմն բովանդակող այդ հույակապ հավաքածուի մասին։

Բարգեճ աթոռակից կաթողիկոսի ռեզիդենտի ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից՝ փրկված գործում կան նկատագրված 323 գրչագրեր, որից 309-ը պահվում էին Անկյուրիայի Կարմիր վանքում, մեկը՝ անհատի մոտ, իսկ 13-ը՝ հիմնականում Մթանոզ գյուղի եկեղեցում։ Անկյուրիայի ձեռագրերը իրենց հնությունը մոտավորա-

պես հետևյալ պատկերն են մեզ ներկայացնում։ ԺԱ դարից՝ 1 ձեռագիր, ԺԲ—ԺԳ դարերից՝ 3, ԺԴ դարից՝ 5, ԺԵ դարից՝ 13, ԺԶ դարից՝ 15, ԺԷ դարից՝ 16, ԺԸ դարից՝ 91, ԺԹ դարից՝ 83, և ԺԽ դարից՝ 22։ Կան նաև բաղմաթիվ ձեռագրեր նկարազարդ, որոնց ժամանակը ցուցակում չի նշված։

Ձեռագրերի մեծ մասը գրված է Անկյուրիայում, սակայն կան նաև բաղմաթիվ գրչագրեր, որոնք գրվել են Հայաստանում և հայկական մի շարք զաղթավայրերում։ Այսպես, էջմիածնում, Կարինում, Բաբերդում, Մեծոփա վանքում, Սեբաստիայում, Եփեսոսում, Ամասիայում, Կեսարիայում, Ուրֆայում, Թոմարծայում, Պրուսայում, Ղոնիայում, Կուտինայում, Գարահիսարում, Ամիդում, Սիսում, Դազարկի և Սկեռայի վանքերում, Զեյթունում, Լամբրոնում, Սիվրի Հիսարում, Սպարթայում, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսում, Երուսաղեմում, Հալեպում, Կաֆայում, Կամենիցում, Լիվոնում, Փրիլում և այլ վայրերում։

Անկյուրիայի գրչագրերը իրենց բովանդակությամբ մոտավորապես կարելի է բաժանել հետևյալ կերպ։ Աստվածաշունչ՝ 7 ձեռագիր, Ավետարան՝ 36, Սաղմոսարան՝ 10, Ճաշոց՝ 11, Տոնապատճառ՝ 1, Մաշտոց՝ 29, Գունձարան՝ 10, Ճառքներ՝ 2, Տաղարան՝ 2, Տոնացույց-Ավետարանացույց՝ 3, Ոսկեփորիկ՝ 1, Խորհրդատետր-Պատարագամատուց՝ 7, Ժամագիրք՝ 4, Վարք Սբոց՝ 2, Հայսմավուրթ՝ 4, Պարզատուձար՝ 4, Ժողովածու տարբեր նյութերի՝ 46, Մեկնությունք՝ 35, Քարոզգիրք՝ 39, Շարահնոց՝ 19, Բժշկարան՝ 3, Բստարան՝ 4, Քերականություն՝ 3, Խրատականք՝ 1, Վեց Հաղարյակ՝ 1, Աշխարհացույց՝ 2, Կանոնագիրք-Դատաստանագիրք՝ 2, Գրիգոր Նորեկացու «Ողբերգության Մատենան»՝ 2, և այլն, և այլն։ Կային նաև հայ բաղմաթիվ հեղինակների գործերից, այդ թվում՝ Ն. Շնորհալու «Չիսուս որդին» և «Ողբ եղեսիոս»-ն, Գրիգոր Տաթևացու «Երեմիայի Մեծփիսցու պատմությունը և այլն։ Հավաքածուից մաս էին կազմել նաև թարգմանական բաղմաթիվ աշխատություններ, այդ թվում՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Հովհան Ոսկեբերանի և այլոց գործերը։

Պատկանելի հնություն ունեցող գրչագրերից անհրաժեշտ ենք գտնում հիշատակել հետևյալ ձեռագրերը։ 1176 թվականին գրված «Տառարան» Մեկնութեանը՝ Եփեսոսցունց թղթոց Աթոռիկեայց գրչագիրը, որը ապահովաբար պատկանում էր սույն գործի թարգմանիչ ներսես Լամբրոնացու գրչին և

¹⁰⁰ Սույն արժեքավոր նկարագրականը պարունակող վաղնեկոսի Այուրիսեյանի հոգովածը «Պարզեմ կաթողիկոսի ձեռագրերում» և Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ձեռագրաց ցուցակին ազատագրություն վերադրող։ Լույս է տեսել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ «Շառակ» ամսագրի 1951 թվականի № 7—8-ում՝ 227—229 էջերում։ Նկատի ունենալով, որ հիշյալ համարը մեզ չհասցրվեց դանել Երևանի գիտական դրագրատներում, ուստի «էջմիածին» ամսագրի խմբագրության միջոցով հնարավոր եղավ ստանալ «Շառակ»-ի հարգո խմբագրությունից, որին և հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը։

գրված էր Համբրոնում¹⁹¹, 1212 թվականին հավանաբար Մուշի ս. Կարապետի վանքում Զուրբաս գրչի կողմից ընդօրինակված Գիրք Սողոմոնի հավաքածուն¹⁹², 1239 թվականին Դրազարակի մեծահռչակ անապատում, Սարգիս կրոնավորի կողմից արտագրված Ավետարանը¹⁹³, 1255 թվականին հավանաբար Կիլիկիայում Միքայել քահանայի և Զախար գրիչների կողմից ընդօրինակված Աստվածաշունչը¹⁹⁴, 1255 թվականից առաջ Կիլիկիայում Գրեգոր Կողեռն գրչից գրված և նշանավոր ծաղկող Կոստանդինի կողմից նկարազարդված Ավետարանը. նրա պատվիրատուն, ինչպես երևում է ձեռագրում գտնվող մի հիշատակագրությունից, եղել է հայտնի գորավար և օրենսգետ Սմբատ Գունդստարը¹⁹⁵, Մի այլ Ավետարան գրված 1259 թվականին Թորոս քահանայի կողմից Տարսուսի սուրբ Յայտնի Սալ գյուղում¹⁹⁶, 1276 թվականին Կոստանց սարկավագի և Հակոբ քահանայի կողմից Սիսում արտագրված Վարք Սրբոցը¹⁹⁷, և վերջապես մի այլ Ավետարան ընդօրինակված 1289 թվականին գրիչ Ստեփանոս քահանայի կողմից Կիլիկիայի Ցախոտան անապատում¹⁹⁸։

ձեռագրությունից գուրկ չէ նաև նշելը այն մասին, որ Անկյուրիայի հավաքածուում պահվել էին մեծաթեք ձեռագրերից կատարված ընդօրինակություններ։ Այս տեսակետից մեծ արժեք էր ներկայացնում 1255 թվականին ընդօրինակված վերոհիշյալ Աստվածաշունչը, որի հիշատակարանում գրված էր հետևյալը. «Գրեցաւ ի յարինակէ որ գրեալ էր ի նէջ (986) թուականին»¹⁹⁹։ Այսպիսով հիշյալ Աստվածաշունչը իր Մաշտոցի և Ժամագրքի մասերով ցարդ մեզ հայտնի ամենահին, այսինքն մոտ հազարամյա մի Աստվածաշնչից էր ընդօրինակվել։

Աստվածատուր երեք անունով մի գրիչ 1561 թվականին իրեն իբրև նախագաղափար է ունեցել նշանավոր հայ մատենագիր Հովհաննես սարկավագի սաղմոսը։ Իսկ 1629 թվականին Սարգիս «աշխարհականը» արտագրել է մի այլ սաղմոս, Մերենցի օրինա-

կից²⁰⁰։ Դարձյալ հավաքածուում եղել է մի Մաշտոց, որը իբրև քնագիր է ունեցել ասլահավարար 393 թվականին Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտ Ստեփանոս Սեանցու օրինակը²⁰¹։ Ուշագրավ է Կոնդակների պատճենների, օրհնության նամակների և ձեռագրաց հիշատակարանների հավաքածուն, որը կարելի էր նշանակություն կունենար ժէ դարի պատմության համար։ Գաղատիայի հայ գաղութի պատմության համար որոշակի արժեք էր ներկայացնում Անդրեաս և Թադեոս Նայսակոպոսների 1758—1823 թթ. վերաբերող օրագրությունը, և այլն և այլն։

Նկատի ունենալով Անկյուրիայի ձեռագրերի գիտական արժեքը, ցուցակի հեղինակը զանազան ձեռագրերի վրա իր ուշագրությունը բնեռելով, իրավացիորեն նկատում է, որ այդ գրչագրերը շատ ուշագրավ են թե՛ իրենց հնությունից և թե՛ բովանդակությամբ և արժի հետազոտում լուրջ ուսումնասիրության ենթարկելի դրանք։ Ինչ իմանալ տրեւալան հեղինակը, որ սույն տողերը գրելուց քիչ անց, Անկյուրիայի իր մատենանշած ձեռագրերը ոչ միայն բախտը չէին ունենալու ուսումնասիրվելու, այլև այս հարուստ հավաքածուից ոչ մի նմուշ չէր հասնելու մեզ։

Հայերեն ձեռագրերի խուզարկու հայտնի բանասեր Հ. Քյուրտյանը, որ քաջամանթ է Արեւմտյան Հայաստանից ու Թուրքիայի երբեմնի հայաշատ վայրերից արտասահման տարված և օտար մատենադարաններում ու թանգարաններում պահված ձեռագրերին, նշում է, որ «Անկյուրիայի ձեռագրերի հավաքածուն բոլորովին անհետացած է»²⁰² (ընդգծումը մերն է, Ս. Ք.)։ Դարձյալ նա է, որ մի այլ աղբյուր վերցնելու կրկին հաստատում էր իր նախորդ ասածը, գրելով. «Անկյուրիայի ներքին ցարդ ոչ մեկ գրչագիր հայտնված է»²⁰³։

Անկյուրիայի ձեռագրացուցակը կազմվել էր 1913 թվականին, շատ հնարավոր էր, որ 1915 թվականին հավաքածուի թիվը աճած լինելու և կամ շրջականերում ևս գտնվելիս այլ ձեռագրեր ևս ցրված, որոնք դուրս մնացած լինեին ցուցակագրությունից, Սակայն, այսօր փաստ է այն տխուր իրականությունը, որ Անկյուրիայի հարյուրավոր ձեռագրերի հարուստ

¹⁹¹ Ուրբեկ արտոնակից Կարողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարժիր վանուց և շրջակայից, Անթիպատ, 1957, էջ 309—310։

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 683—684։

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 881—886։

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 277—280։

¹⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 1271—1276։

¹⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 147—150։

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 757—764։

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 1115—1120։

¹⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 1223—1230։

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 1213—1218։

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 971—978։

²⁰² Հ. Քյուրտյան, «Յուզակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարժիր վանուց և շրջակայից» (գրախոսություն), «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1959, էջ 48։

²⁰³ Հ. Քյուրտյան, Յուզակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, պատրաստեց Հ. Թոմսյան... (գրախոսություն), «Բազմավեպ», 1964, էջ 17։

հավաքածուն սկզբից մինչև ամենավերջին ձևադրերը այլևս գոյություն չունի...

Հայագիտությունը անյապի շնորհակալ է և միշտ կհարգի հիշատակը անխուշ հետազոտող Բարգեն արքեպ. Կյուլեսերյանի, որը զժպտինքն պայմաններում կարողացավ կազմել Անկյուրիայի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, նույնքան շնորհակալ է նաև նրա հարազատներին, որոնք հաճախ վտանգելով իրենց կյանքը, կարողացան փրկել ոչ միայն իրենց հարազատի ժառանգությունը, այլև մեր գանձարաններից մեկի հաշվեմատյանը...

Ահա շնորհիվ այդ ցուցակի մենք այսօր գիտենք մատավորապես այն, թե ինչ կորցրեցինք մեր ձեռագրական գանձերից Անկյուրիայում:

Արմաշ: Մեր ամենահայտնի հայ ձեռագրական կենտրոնների շարքում որոշակի տեղ է գրավել նաև Արմաշի դպրեմանքին առնթրող գոյություն ունեցող մատենադարանը: «Արմաշում վանքը հիմնվեցավ ժեղատուն առաջին տասնամյակին մեղ էրմիածնէ եկած նվիրակներու ջանքով, տեղւոյն ցանցառ հայութեան կրօնական կյանքը հոգեւոր հաստատութեան մը շուրջը ամփոփելու մտադրութեամբ և ամբողջ Փոքր Ասիոյ առաջակողման և Բյուզանդիան ու շրջակայից հայութեան համար ուխտավորական կայան մը կազմելու հետապնդ նպատակով»²⁰⁴:

1786 թ. Բարթողիմեոս արքեպ. Կապուտիկյանի առաջնորդութեան ժամանակ է, որ բարգավաճում է վանքը և բազմաթիվ վերանորոգությունների և շինությունների շարքում կառուցվում է նաև հատուկ մատենադարան²⁰⁵, Պետք է կարծել, որ իբրև հոգևոր կարևոր կենտրոն՝ Արմաշում հիմնադրության օրվանից զբվել ու հավաքվել են գրչագրեր, սակայն միայն վերոհիշյալ թվականին է, որ ստիպվել են առանձին մատենադարան կառուցել, անշուշտ նկատի ունենալով հավաքված ձեռագրերի կարևոր թիվը: Դեռ 18-րդ դարի վերջում Արմաշում էին հավաքված բազմաթիվ գրչագրեր, սակայն նույն դարի վերջում Չակըր Հասան բռնապետը արշավելով վանքի վրա կրակի տվեց նրա բոլոր շենքերը, այդ թվում նաև նորակառույց մատենադարանը: Արմաշի գրչագրերի հմուտ ուսումնասիրող Հ. Թոփճյանը գրում է, որ իր նախընթացը չունեցող այս հրդեհի ընթացքում երկու դար շարունակ խնամքով այստեղ հավաքված ձեռագրերից ո՛վ գիտե

ինչքան ոչնչացան²⁰⁶, Մի բան սակայն ստույգ է, որ վերջերս հրատարակված Արմաշի ձեռագրացուցակում, ոչ մի ձեռագիր չենք գտնում գրված Արմաշում և կամ նվիրված նույն մատենադարանին 18-րդ դարի ընթացքում: Այսպիսով պետք է հաշտվել այն իրականության հետ, որ մինչև 18-րդ դարի վերջը Արմաշում հավաքված գրչագրերից և ոչ մեկը չի աղատվել թշնամու հրդեհից, Արմաշի դպրեմանքի մեղ հայտնի ժողովածուն սկսում է դուրսնալ միայն ԺԹ դարի սկզբից, շնորհիվ տեղի ունեցած ձեռագրական նվիրատվությունների և նորանոր գրչագրերի ընդօրինակության, քանի որ Արմաշի Զարիսիան ս. Աստվածածնի վանքը շարունակում է մնալ մեր գրչության կենտրոններից մեկը:

Ըստ մի վկայության, Արմաշի ձեռագրերը բավականին մեծ թիվ են ունեցել²⁰⁷:

ԺԹ դարի վերջից, երբ Արմաշի դպրեմանքը իր վերածնության շրջանն էր ապրում շնորհիվ Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյանի և Եղիշե արքեպ. Դուրյանի վանահայրության, գրադարանն ու ձեռագրատունն էլ զղախորեն ճոխանում են:

Արմաշում հավաքված և Թոփճյան ձեռագրացուցակում գրանցված 223 գրչագրերն էլ ձեռք են բերվել ԺԹ դարի ընթացքում: Ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ նրանցից մի մասը նվիրվել է Արմաշի դպրեմանքի մատենադարանին Ստեփանոս և Պողոս պատրիարքների, վանահայր Գևորգ արքեպ. Ալիքսանյանի, Եղիշե արքեպ. Դուրյանի, Բարգեն վ. Կյուլեսերյանի հորդորներով՝ Քիրեճճյան ընտանիքի (1897 թ. Նվիրել են 16 գրչագիր) և ուրիշների կողմից:

Արմաշի մատենադարանն էլ մեր շատ ձեռագրական կենտրոնների նման 1915 թ. կողովակցից ու ոչնչացվեց, երբ արմաշականներն ու Արմաշի քնակիչները տարագրվեցին, Մեծ Բարեբախտություն էր հայագիտության համար, որ նման Անկյուրիայի, փրկվեց նաև Հ. Թոփճյանի կազմած Արմաշի ձեռագրերի գիտական ցուցակը, և որը վեր-

²⁰⁴ Հ. Թոփճյան, Արմաշի ձեռագրերը, «Հասկ», Հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948 թ., Անթիպա, էջ 62—88:

²⁰⁷ Հ. Բարսեղ Սարգիսյանը գրում է, որ Խոսրովիկի մի գործը, որը պահվում է Վենետիկի Միխիթայան մատենադարանում 3199 համարի տակ, ընդօրինակվել է Արմաշի վանքի 1827 համարը կրող մի ձեռագրից, Հովհաննես Տեր-Կարապետյան Պրոսպերի կողմից, Այս վերջինն էլ արտագրվել էր 1795 Սկյուտարի Անկյուրի թագր բնակող Տեր Մարտիրոս կուսակրոն սարկավագին ձեռագրեն, դր խնդրեց անանուն քմ Պրոսպերի գաղափարելու համար (սխալմամբ):

²⁰⁴ Արմաշում դպրեմանքին 25-ամեայ Ցոթելեանին անթիվ 1889—1914, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 6:

²⁰⁵ նույն տեղում:

ջերս հրատարակվեց Գալուստ Կուլպենկյանի հիմնարկության կողմից, Վենետիկում, ս. Ղազարի տպարանից: Բեն Թոփճյանը իր ցուցակում թվագրել է միայն 223 գրչագիր, սակայն նրա ցուցակում գտնվում են նաև մեկ համարի տակ զրանցված ձեռագրեր, որոնք բաղակացած են 6 (տե՛ս № 102), 5 (տե՛ս № 103), 2 (տե՛ս № 46) և այլ հատորներից: Արմաշի գրչագրերը 1915 թվականին պետք է որ ավելացած լինեին, քանի որ Թոփճյանի ասելով, ձեռագրացուցակը կազմվել էր 1903—1904 թթ., այդ հաստատում է նաև նրանով. որ մուտք գործած նորագույն ձեռագիրը ձեռք էր բերվել 1903 թվականին (տե՛ս № 145):

Այս բոլորից հետո կարծում ենք, որ առանց հիմքի չէ մեր այն ենթադրությունը, թե Արմաշի գրչագրերը ի հաշիվ թվագրված համարներից դուրս գտնվող հավելվածական հատորներն են ինչպես նաև 11 տարիների ընթացքում ժողովածուի ունեցած հնարավոր աճի, նրանց թիվը եղեռնի նախադրյալին պետք է որ հասած լինեի ամենայն հավանականությամբ ավելի քան 250 գրչագրի: Անշուշտ այս թվի մեջ մենք դեռ նկատի չունենք Արմաշի դպրեվանդանի շրջանավարտների (ապագա հայտնի հոգեւորականների և աշխարհականների) բազմաթիվ ավարտաճառները, որոնք ևս խնամքով պահվում էին Երևանում, և որոնց դարձյալ նույն ողբերգական վախճանը վիճակվեց:

Արմաշի վարդապետական ավարտաճառներից իբրև նմուշ ալստեղ հիշենք միայն մեկի մասին. Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Զավեն արքեպ.-ը 1930 թ. Նրուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց մատենադարանին նվիրել է

1892 թ., էջ 211, հմտ. նաև Լ. Զ. Տաշյան, Մատենադարանի մասեր ուսումնասիրութիւնք... Վիեննա, 1895 թ., էջ 63): Այստեղ ուշադրաւ է երկու հանգամանք. առաջինը՝ որ վերոհիշյալ ձեռագիրը այժմ բացակայում է Թոփճյանի կազմած ձեռագրացուցակից, և երկրորդը՝ որ այդ գրչագիրը կրել է համար, այսինքն թիւ 1827: Պետք է ենթադրել, որ՝ գրչագիրը ապա ընդօրինակվել է ժ.Ս. դարի սկզբում, երբ վերոհիշյալ գրիչը ուսանում էր Արմաշում և բացի հիշյալից, ինչպես երևում է Արմաշի ձեռագրացուցակից, բազմաթիվ ձեռագրեր էր ընդօրինակել և կամ թարգմանություններ արել Արմաշում և այլուր: Հավանաբար անցյալում Արմաշի ձեռագրերն ու տպագիր գրքերը միասին էին պահանջվել, ցուցե այդ պատճառով էլ հիշյալ ձեռագիրը կրել է 1827 համարը: Այստեղ կարևորն այն է, որ Արմաշում դեռ ժ.Ս. դարի սկզբում եղել է մի ձեռագիր, որը հավանաբար կորած լինելով դուրս է մնացել Թոփճյան ցուցակից: Պետք է կարծել, որ այս օրինակը միակը լպետք է լինեի այս ժողովածուի պատմության մեջ:

Արմաշի դպրեվանդում 1896 թ. իր կողմից գրված վարդապետական լիկար՝ Հովհաննես Բմաստասի 0ձենցու մասին (բաղկացած 421 էջից), որի հիշատակարանի մի մասը մեջ ենք բերում ստորև. «... Աշխատությունն ավարտելի հետո հանձնեցի զայն դպրեվանդանի Տեսչության, Աշխարհավեր պատեհ-րազմի ժամանակ Թուրքիո Հայոց պատահած աղետքեն զերծ չմնաց մեր սիրելի դպրեվանդան ալ, Անոր պաշտոնյաներն և ուսուցիչները ցրվեցան կամ տարագրվեցան ու վանքը կողոպտվեցաւ: Աշխատասիրության քննադիրը, որ Դպրեվանդաց Մատենադարանին մեջ էր, անհետ կորսվեցաւ, Անոր այս ընդօրինակությունը, որ քովս պահված կը մնար նույնությամբ կը հանձնեմ Նրուսաղեմի Ս. Հակոբյանց Մատենադարանին:

1930 փետր. 27, Պաղատա, Զավեն արքեպ.՝²⁰⁰

Ահհարձեռն է նշել նաև, որ Արմաշի դպրեվանդանի նվիրված հորեւյնական հատորում նշված են բազմաթիվ ավարտաճառներ, որոնք պատկանում են հայտնի արմաշականների գրչին:

Արմաշի գրչագրերը ընդօրինակվել էին ժ.Մ.—ժ.Ս. դդ.: Հավաքածուի հնագույն ձեռագիրը գրվել էր 1351 թ. Կիրակոս վարդապետի ձեռքով և այն նաև Ասորու՝ Հովհաննես Ավետարանի մեկնությունն էր: Ձեռագրերի կողերին կարված մագաղաթյա պահպանակների շարքում եղել են մենադպրան երկաթագրով գրված բազմաթիվ պատմություններ Աստվածաշնչի Հին և Նոր կտակարաններից, ճառերնորներից և այլն: Արմաշի գրչագրերի ժողովածուն ժամանակագրական կարգով հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում: Ժ.Ղ. դարից էր՝ 4 ձեռագիր, Ժ.Ն. դարից՝ 7, Ժ.Ձ. դարից՝ 8, Ժ.Լ. դարից՝ 30, Ժ.Բ. դարից՝ 58, Ժ.Ս. դարից՝ 116 ձեռագիր: Գրչագրերից միայն 5-ն էին գրված մագաղաթի վրա, իսկ մեծ մասը՝ թղթի վրա: Ձեռագրերի որոշ մասը ընդօրինակվել էր Արմաշում, իսկ մյուսները՝ Կ. Պոլսում և նրա զանազան մասերում (Սկյուտար, Սամաթիա, Միջագյուղ, Պեկոզի, Ղալաթա, և այլն), Սեբաստիայում, Կեսարիայում, Տիգրանակերտում, Ամասիայում, Պրուսայում, Նիզոնիայում, Բալսլայում, Ֆոզդատում, Նիկեայաց գավառում, Կարինում, Կուտինայում, Էջմիածնում, Շուսիքում, Ջուղայում, Հոռումում, Սուրխաթում (Ղրիմ), Լեհաստանում, Նրուսաղեմում, Զմյուռնիայում և այլ վայրերում:

Ձեռագրերի գրիչների շարքում էին գտնվում միջնադարյան նշանավոր գրիչ Ստեփանոս Գոյններիցանցը, Հակոբոս

²⁰⁰ «Միտուն», 1930 թ., Երուսաղեմ, էջ 94:

Նալյան պատրիարքը, հայտնի գրչուհի Բրաբիոն Նոտարը, բժիշկ Ստեփանոս Շենրիմանյանը, Ստեփանոս Իլովացին, Պետրոս Կպիսկ, Աղամալյան-Բերդումյան Նախիջևանցին, Հովհաննես բժ. Միրզայանց Վանադեցին, Ֆիզիկա Պողոսյան պատվելին, Հովհաննես Տերոյանց-Չամբրեյանը և ուրիշները:

Ձեռագրերի պատվիրատուների թվումն էին Հովհաննես Պատրիարք Բաղիշեցին (Կոլոտ), Թրակիայի հայոց առաջնորդ Արքահամ վարդապետ Կրեոտացին (ապա Արքահամ Գ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) և ուրիշներ:

Հայագիտության համար զգալի կորուստ է Արմաշի հարուստ ձեռագրական հավաքածուի ոչնչացումը: Ձեռագրացուցակի կազմող Լ. Թովհյանը, ինչպես իր ցուցակի առաջաբանում, այնպես էլ իր գրած հոդվածներում²⁰⁰ հանգամանալից կերպով անդրադարձել է Արմաշի գրչագրերի գիտական արժեքին, ուստի մենք այստեղ կրավականանանք միայն նրանց ռովանդակության վերաբերյալ շատ համառոտ մի ակնարկով:

Հավաքածուում կային հայ մի շարք պատմիչների գործերից կատարված ընդօրինակություններ, երբեմն մի քանի օրինակներով, այսպես՝ Մովսես Խորենացու (2 օրինակ), Փավստոս Բուզանդի, Նիզիշի, Մովսես Կաղանկատվացու, Հովհաննես կաթողիկոս Գրախանակիտցու (3 օրինակ), Թովմա Արծրունու, Թովմա Մեծփնեցու (ձեռագիր 1597 թ.) և այլոց պատմությունները: Նույն ժողովածուում էին գտնվում նաև Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը, Գրիգոր Մադիստրոսի թղթերը, Ներսես Շնորհալու Ռիզը Նիզիսիո գործը: Հարուստ էր նաև կրոնական գրականությունը, գտնվում էին հայ և օտար բազմաթիվ հեղինակների աշխատություններ, այդ թվում Հովհան Ռսկեբերանի անտիպ մի քանի գործերը, ունիթոսական և կաթոլիկ աստվածաբանության թարգմանական մեծ թվով աշխատությունները: Այստեղ էին նաև Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու և ուրիշների իմաստասիրական գործերը, Պահլավում էին նաև Ներսես Շնորհալու հանելուկ-

ները, Վարդան Այգեկցու առակները, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ինքնագիր քարոզչությունը (№ 76) և այլն: Շատ հարուստ էր նաև բժշկական գրականությունը, ուր կային օրինակներ Ամիրքոմյանի, Ստեփան Շենրիմանյանի, Բեստեռի և ուրիշների գործերից:

Ճոխ էր կանոնական և ծիսական գրականությունը, ինչպես օրինակ՝ Ավետարան, Սաղմոս, Մաշտոց, Հայսմապուրք, Շարակնոց, Աղոթագիրք, Գանձարան, Ճառերտիր, Քարոզչիք և այլն: Կային նաև բառգրքեր Պարսկերեն-հայերեն, ինչպես նաև թուրքերեն-արաբերեն, իտալերեն և ֆրանսերեն լեզուների, Գիրք վառաակոցի ժԸ դարի մի ընդգրկնակությունը: Ուշագրավ էին նաև հին և նոր պատմական անձնավորությունների և քաղաքների նվիրված ոտանավորների ժողովածուն, ուր կային Հայկ Նահապետին, Անիին, Վաղարշապատին, Լեոն թագավորին, Ներսես Համբրոնացուն, Լեոն վերջինին և այլոց նվիրված բանաստեղծություններ: Բազմաթիվ ռավականներ, վենետիկի Միսիթարյան հայրերի թերթվածների ժողովածուն, Նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանի նամակներն և այլն: Աշխարհագրական բովանդակությամբ երկերի շարքում էին գտնվում 7-րդ դարի «Աշխարհացույց»-ը, և մանավանդ № 11 գրչագիրը, ուր տրվում էին Հայաստանի գավառները և նշվում բոլոր այն քաղաքներն ու գյուղերը, ուր Նշանավոր անձնավորությունների գերեզմաններն էին գտնվում: Ըստ Լ. Թովհյանի, վերջինս արժեքավոր էր հատկապես եկեղեցական-հնախոսական տեսակետից, և այն ամենայն հավանականությամբ խմբագրված էր 15—16 դդ. և իր բովանդակությամբ բոլորովին տարբերվում էր հայտնի հայ աշխարհագրական գրականությունից (էջ 55): Բացի Կանոնագրերից և Դատաստանագրերից, մեծ արժեք էր ներկայացնում նաև № 28 գրչագիրը, որը ինչպես երևում էր իր բովանդակությունից, Կիլիկյան հայկական թագավորության մեջ օգտագործված մի Դատաստանագիրք էր և առատ նյութ էր պարունակում կիլիկյան միջավայրի և նրա հետ կապված հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Ուշագրավ է, որ առանձին օրենքով արգելվում էր երեխաներին իրենց հոր հետ թատրոն դնալը:

Արմաշի գրչագրերը մասնաանկարչական տեսակետից շատ չէին աչքի ընկնում, սակայն նրանց մեջ բացի Ավետարանների խորաններից, ավետարանիչների նկարներից գտնվում էին նաև մեծ միջնադարյան նշանավոր դեմքերի դիմանկարներով պարզարված ձեռագրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք

²⁰⁰ Լ. Թովհյան, «Հուշեր Արմաշի ձեռագրերից», «Սիոն», 1927 թ., էջ 218—220, նույն «հեղինակի» «Արմաշի ձեռագրերից», «Հասկա հայագիտական տարեգիրք», Ա տարի, 1948, Անիլիսա, էջ 62—88, նույն «հեղինակի» «Կաթողիկ գրականությունը Արմաշի ձեռագրերից», «Հասկա հայագիտական տարեգիրք», Ա տարի, 1948—50 թթ., էջ 294—309, նույն «հեղինակի» «Ճուշտ և անաղագս Արմաշի վանքին», «Հեղինակ»-ս. Ղազար, 1962 թ., էջ 5—7:

գտնում հիշատակելի. Գրիգոր Մափիստրոսի նկարը իշխանական զգեստով, և որը, ինչպես նշում է ցուցակի կազմողը, հավանաբար արտագրված պետք է լինե՞ր Հին մի գրչագրից (№ 41 և այլն), ներսնա Շնորհալու, Գրիգոր Նարեկացու (ձեռ. № 222), Գրիգոր Տաթևացու նկարները (ձեռ. № 197), և այլն: Հավաքածուին մաս էին կազմում նաև խազագրված ձեռագրերը, և այլն:

Արմաշի ձեռագրերում կային այնպիսիներ, որ բազմիցս փրկվել էին ասպատակողների ձեռքից, նման ձեռագրերի հիշատակարանների հետ ծանոթացումն իսկ մեզ հնարավորություն է ընձեռում պատկերացնելու, թե մեր պապերը ինչպիսի անհողող հավատք էին տածում դեպի հայ ժողովրդի ապագան: Այստեղ բավական է հիշատակել միայն № 145 գրչագիրը, որը Ավետարան էր և գրվել էր 1433 թ. Հովհաննես գրչի կողմից: Շատ շուտով այն դերի էր ընկել թշնամիների ձեռքը և հայ մի տիկին Գուլազ անունով աշակերտ էր պարանոցէն զու մի ԳՈ (3000) դեկնի և ետուր ազատեաց զՍուրբ Անտարանս: Սակայն մի քանի դար անց 1733 թ. հունվարի 10-ին նույն գրչագիրը այս անգամ Շամախիում է գերի ընկել լեզգիների ձեռքը և դարձյալ ազատվել է Ակնցի մահտեսի Աբրահամի որդի Հակոբի կողմից²¹⁰:

Արմաշի ձեռագրերի ճակատագրի մասին ցարդ շատ քիչ բան է հայտնի: Այդ պակասը մենք ցանկացանք լրացնել դիմելով ականատեսների վկայություններին: Այս տեսակետից ուշագրավ է բնիկ արմաշցի, այժմ Օրենանում բնակվող ուսուցիչ և գրող Մ. Փափաղյանի գրառած ականատեսի անտիպ հուշերը, որոնք վերաբերում են Արմաշի վանքի հարուստ ձեռագրական հավաքածուի ողբերգական վախճանին: Այդ մասին նա գրել է հետևյալը. «Ես բնիկ Արմաշցի եմ և իմ մանկությունը անց եմ կացրել գրեթե վանքի բակում՝ ուսումնարանում սովորող դպիրների հետ ու միշտ ցանկացել եմ ուսումնարանի նկուղային հարկի ընդարձակ սրահի դարակներում դասավորված գրքերին ծանոթանալ մոտիկից: Թերեւս այդ էր պատճառը, որ 1918 թվականի նոյեմբեր ամսին, թե դեկտեմբերին, երբ կրկին հայրենի գյուղ վերադարձա (աքսորից), իսկույն գնացի մատենադարան, ուր ինձնից առաջ շատերն էին անարգել կերպով մտել ու դուրս եկել: Սակայն խորապես հուզվեցի, երբ դարակներում ոչ մի

գիրք չտեսա... կային հատակին թափված գրքեր՝ անխնամ ու քրքրված...

Այդ օրերին կլինե՞ի 13 տարեկան և չէի իմանում, թե ձեռագրերն ինչ արժեք են ներկայացնում: Սկսեցի անփութորեն հատակին կիտված թղթերի միջից փնտրել միայն չլատառտված ու ամբողջական գրքեր, որոնց թիվը կազմեց ութ ձեռագիր, մեկ տպագիր և մեկ հատ էլ Հայաստանի պատմական քարտեզը՝ կտորի վրա փակցված:

Հայրս՝ Հակոբ էֆենդին, որ հմուտ գրաբարագետ էր, տուն վերադարձալ 1919 թվականի գարնան. նա մեկնաբանեց, թե ձեռագրերը ե՞րբ են գրված և ովքե՞ր են նրանց հեղինակները: Հետևյալ օրը, հորս հրավերով, մեր տուն եկան, դպրեվանքն զրազեցնող կերպագործական թեքումով, դպրոցի տնօրենն ու երկու դասատուներ: Մատենադարանից հրաշքով փրկված ձեռագրերը հայրս նվիրեց հիշյալ դպրոցին, նույնպես տպագիր գիրքն ու քարտեզը: Դպրոցի տնօրենը սիրով և շնորհակալությամբ ընդունեց մեծարժեք նվերը, մանավանդ շատ ուրախացավ, երբ այդ գրքերից մեկը գրված էր երկրագործության մասին, Դպրոցի տնօրենը խոստացավ գրանցել ձեռագրերի նվիրատուության մասին դպրոցի հատուկ մատյանում:

Ահա այն ամենը, որ հայտնի է ինձ Արմաշի դպրեվանքի մատենադարանի ու ձեռագրերի մասին²¹¹:

Սակայն ինչպես երկրագործական վարժարանը, այնպես էլ Արմաշի երբեմնի ճոխ մատենադարանից փրկված վերահիշյալ օտակավաթիվ գրչագրերն էլ քեմալական շարժումների հետևանքով լքվեցին և հայ բնկորները ստիպվեցին փախուստի դիմել:

Որքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ մեկ ձեռագիր է միայն փրկվել Արմաշի դպրեվանքի գրչագիրներից: Հայ ձեռագրերի ժառանգությունը, բանասեր Հ. Քյուրտյանը Արմաշի գրչագրերի ճակատագրի մասին նշում է հետևյալ արժեքավոր մանրամասնությունները. «Ինչ ինչ գրչագիրներ ալ կրնան հոս ու հոն փրկված ըլլալ կորուստե, քանի որ իմ հավաքածուիս մեջ Արմաշի հավաքման նախկին թիվ 200 գրչագիր Մաշտոցը կա, ինձի ղրկված է Կ. Պոլսեն, ուրիշ գրչագիրներու հետ: Սակայն մեծարգո բանասերը նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արմաշի հավաքածուն չունի արուծախի համար հնա-

²¹⁰ Հ. Թովմյան, Գուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Կենտրոն, 1962, էջ 277—278.

²¹¹ Օգտվելով առիթից մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում հարգելի ուսուցիչ Մ. Փափաղյանին՝ սիրահոծար կերպով մեզ տրամադրած վերահիշյալ կարեւոր տեղեկությունների համար:

դարյան և նկարագրող ձեռագիրներ, ուստի նա եղրակացնում է գրելով. «Այդ իսկ պատճառով կարելի է մեծ մասամբ չփրկվեցին»²¹²։

Արմաշի ձեռագրերին վիճակված ճակատագրի մասին մենք ունենք նաև մի այլ ուշագրավ վկայություն, որը հիմնված է ալեանջալուր անտիպ մի հիշողության վրա, որը զԺրախտաբար դալիս է հաստատելու վերևում մեր կողմից արված ենթադրությունը։

«1921-ին հանդիպեցա Պուրբշտ տարագրութենե վերադարձող Իլմիտցիի մը, որուն հետ խոսակցելով՝ միասին հասանք ափսոսանքի որ Իլմիտի հայաշատ և ազգասեր զաղութը փճացավ, ինչպես նաև Արմաշի Դպրեվանքը, որու նախկին ուսանողն եմ եղած։ Մարդը ավաղելով հայտնեց, թե տարագրութենե վերադարձին Իլմիտի թուրք նպարավաճառները մեզ պանիր, բրինձ կը վաճառեին, իսկ թուղթերը ձեռագիր գրքերն փրցված էջեր էին, մեզ հետ եղող Արմաշցի մը հայտնեց, թե Արմաշի ձեռագիրներն են»²¹³։

Ահա այսպես է, որ մեր ձեռագրական բազմահարուստ մյուս հավաքածուների նման ոչնչացվեցին նաև Արմաշի դպրեվանքի գրքեթ բոլոր գրչագրերը...

Սերաստիա. — Հնուց ի վեր մեր գրչության կարևոր կենտրոններից մեկն է եղել Սեբաստիան։ Սեբաստիայում գրված ու ցարդ մեզ հայտնի հնագույն գրչագիրը՝ 1066 թվականին ընթերցանված մի Ավետարան է, որի գրիչն է եղել Գրիգոր քահ. Ակոռեցին։ Նույն գրչագիրը հետագայում պատկանել է ներսես Շնորհալույն։ Այն այժմ պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի 311 համարի տակ։ Սերաստիայի հայոց վանքերն ու եկեղեցիները բացի գրչության վայրեր չինելուց, հանդիսացել են նաև մատենադարաններ։ Ս. Հրեշտակապետի վանքը հարուստ է եղել եկեղե-

ցական անոթներով, զգեստներով և ձեռագիր մատյաններով, որոնք տպա ա. Նշան են փոխադրվել Ս. Նշան վանքը իր հիմնարկությունից սկսած մինչև վերջին ժամանակներս կալվածներից բացի, ստացել է նաև անոթ ու զգեստ, ձեռագիր ու տպագիր գիրք²¹⁴։

Անցյալում Սերաստիայից ևս բազմաթիվ գրչագրեր տարվել են այլ վայրեր։ 1896 թ. շարգերից հետո մի շարք գրչագրեր է վաճառել Սերաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսը Փարիզում բնակվող հնավաճառ Մ. Ինճյուճյանին՝ շարգերի պատճառով տուժած դպրոցների և այլ հաստատությունների վերաշինության համար։ Այդ ձեռագրերի մեջ էր գտնվում հնագրային մի Ավետարան մանրանկարներով զարդարված, որը սակայն ներկայումս մասերի բաժանված գտնվում է տարբեր վայրերում ապրող անձնավորությունների մոտ։ Հիշյալ Ավետարանը նախապես Փարիզի Սվաճյան հավաքածուից մաս կազմելուց հետո, տարվել է Նյու-Յորք՝ հնավաճառ հանդուցյալ Գրիգոր Մինասյանին, որը գրչագրից Ղուկասի Ավետարանը ծախել է Վաշինգտոնի Ֆրիդր Արա Գեյլրիին, ուր և այժմ պահվում է Ղուկասի սկզբնական գրողի Մնացածը, ձեռագրի կապը հետ, Մինասյանի մահից հետո ծախվել է բանասեր Զ. Քյուրտյանին։ Նույն Ավետարանը Սվաճյան հավաքածուում եղած ժամանակ ունեցել է նաև հինգ կանոնախորաններ և մեկ էջի վրա ամփոփված չորս ավետարանիչների մանրանկարներ, որոնց սակայն ուր գտնվելը ցարդ հայտնի չէ²¹⁵։

Ս. Նշանի վանքում մինչև ԺԹ դարի վերջում պահված որոշ ձեռագրեր, ըստ Մեսրոպ եպիսկ. Տեր-Մովսիսյանի, այժմ գտնվում են Օքսֆորդի և Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի մատենադարաններում։ Հիշյալ գրչագրերը նախապես հիշվել էին Սրվանձտյանցի ցուցակում²¹⁶, Տեղեկություն ունենք

²¹² «Քաղմավէպ», Վենետիկ, 1984, էջ 170։

Արմաշից փրկված մեզ հայտնի վերահիշյալ միակ գրչագիրը բովանդակությամբ Մաշտոց է և գրվել է 1699 թ. Կուտնյայում՝ Տեր Աստվածատուր դրլի կողմից (տե՛ս Զ. Թովմյան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի... էջ 382—387)։

²¹³ Վերահիշյալ տեղեկությունը մեզ սիրելի մեր տարածադրեց, ճորհման արմաշական, հարգելի Ս. Մատենեյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը։

²¹⁴ Զ. Զ. Ոսկյան, Սերաստիայի վանքերը, «Հանդիսավորագրեր», 1945, էջ 35, 38, 85։

²¹⁵ Զ. Քյուրտյան, Անկարի մը հին հայ մանրանկարչության պատմության վրա, «Հանդիսավորագրեր», 1965, էջ 233։

²¹⁶ Մեսրոպ եպիսկ. Մեր-Մովսիսյանի ղիվան (այժմ Մաշտոցյան մատենադարանում)։

նաև այն մասին, թե 1903 թ. Վենետիկի Մխիթարյաններից Հ. Ալեքսիս Հովսեփյանը Սեբաստիայի և Արաբիկի կողմերից 29 ձեռագրեր է բերել և հանձնել Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանին²¹⁷:

Սեբաստիայի գրչագրերով առաջինը դարձվել է Ղևոնդ վ. Փիրղալեմյանը, որ 1864 թ. կաղմել սկսած իր ռեշխարք պատմութեան Հայոց անտիպ հավաքածուներում նյութեր է քաղել Սեբաստիայում պահված շուրջ 10 գրչագրերից: Սակայն Սեբաստիայի հայերեն ձեռագրերի մասին համեմատաբար ավելի կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Գ. վ. Սրվանձտյանցը՝ նա 1878 թ. տեսել ու համառոտ թվագրել է 89 գրչագիր, մինևուրեք ժամանակ ասելով, որ ինք հնարավորություն չի ունեցել տեսնելու Սեբաստիայի բոլոր ձեռագրերը, քանի որ «Սեբաստիո մեջ բազմաթիվ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը և հիշատակներն միայն կը դնենք այստեղ»²¹⁸, զրել է նա Սեբաստիայի ձեռագրերի մասին խոսել է նաև Պողոս վ. Նաթանյանը²¹⁹, Նվ վերջապես Սեբաստիայի ձեռնոցապատումսի անմահ հեղինակ բանասեր Կարապետ Գարիկյանն էր, որ առաջին անգամ լինելով ձեռնամուխ էր եղել և տվարտել ինչպես Սեբաստիայի, այնպես էլ նրա վանքերում գտնվող ձեռագրերի հաշուատ ցուցակագրությունը, որը սակայն եղեռնի ժամանակ հեղինակի բազմաթիվ այլ աշխատությունների հետ ոչնչացավ²²⁰, Կ. Գարիկյանը նախապես Կ. Պոլսի «Բիւրանդին» թերթում 1906 թ. մի հոդվածաշարով անդրադարձել էր Սեբաստիայում պահվող բժշկական ձեռագրերին և հնատիպ գրականություն²²¹, Գերմանացի հայուպետ Յր. Մյուլլերը հիմնվելով Սրվանձտյանի տվյալների վրա, գերմաներեն լեզվով 1896 թ. հրատարակել է Սեբաստիայի ձեռագրերի համա-

տարակել է Սեբաստիայի ձեռագրերի համառոտ ցուցակը²²²:

Սեբաստիայի ընդարձակ ձեռագրացուցակը կաղմելու պատիվը սակայն պատկանում է թեմի առաջնորդ և ապա նուսադեմի պատրիարք, բանասեր Թորգոս արքեպիսկոպոս Պոլսի, որը 1908—1913 թթ. ընթացքում սկսեց և ավարտին հասցրեց այն: Հ. Ն. Ակինյանի վկայությամբ, այդ ցուցակը կաղմելած էր հինգ հատորի մեջ մեծ բարեխրդ՝ ձուլյամբ և գիտական հասկացողությամբ²²³, թեև այդ ձեռագրացուցակը կրում է «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանույի Սեբաստիա խորագիրը, սակայն պարունակում է նաև շրջակա վանքերի մեջ պահվող գրչագրերը, թեև ոչ լրիվ, որոնք ապա մասամբ տեղափոխվել են ս. Նշան վանքում»²²⁴, Սեբաստիայի ձեռագրերի հավաքման մասին ուղագրով են Թորգոս արքեպ. Գուշակյանի հետևյալ տեղեկությունները հա-

ղորդված Հ. Ն. Ակինյանին, 1922 թ. մարտի 3-ի իր նամակում. «Մեծագույն մասը գտած եմ Ս. Նշանի վանուց Մատենադարանին մեջ, զորոնք իմ հոն հասնելեն հառաջ վերջին անգամ ամփոփեր է Դպրեվանքի մեր միաբաններեն Սեբաստացի Տ. Սահակ վ. Օտապաշյան, որ ատեն մը իմ նախորդիս Տ. Պետրոս արք. ի օգնական էր: Թեև հավաքմուն կաղմելու մասին որևէ հիշատակ չկար հոն, բայց Կր. Կարճեմ թե այդ մասին մեծ ջանք պետք է ունեցած ըլլա Տ. Հովհաննես եպիսկոպոս Սեբաստացի, որ առաջնորդ էր վրձակին և վանահայր Ս. Նշանի, Ս. Գրոց և աղգային ուսմամբ մշակված միտք մը: Այս հավաքման վրա ես հետո ավելցուցի իմ նախորդիս Տ. Պետրոս արքեպ. Թահմիզյանի սեփական քանի մը ձեռագիրները և Աղուց գյուղի Ս. Հրեշտակապետ վանաց (Սեբաստիո վրձակին մեջ) և Սեբաստիո քաղա-

²¹⁷ 2. Բ. վ. Ստրդիլյան, Մայր ցուցակ... Ա, 1914, էջ 279 (№ 182):

²¹⁸ Կ. վ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, Ա, էջ 183:

²¹⁹ «Տեղեկագիր բնդհանուր վիճակին Սեբաստիո», Կ. Պոլս, 1827, էջ 100—106:

²²⁰ Գուշակյան Սեբաստիո (Կ. Գարիկյան), Եղեռնապատմ. փոքրամ. Հայոց և հորին մեծի մայրաքաղաքի Սեբաստիո, 1924, Պոսթրեն, էջ 133—134:

²²¹ «Բիւրանդին», Կ. Պոլս, 1906, № 2962—2963:

²²² Die armenischen Handschriften von Sewast (Sivas) und Senquß. Von Dr. Friedrich Möller. Professor an der Wiener Universität, Wien, 1896:

²²³ Թ. արք. Պոլսի, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանույի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, առաջաբանից (Հ. Ն. Ա.):

²²⁴ Նույն տեղում:

քի Ս. Սարգիս եկեղեցվո մեջ պահված ձեռագիրները»²²⁵,

Սուլյն ձեռագրացուցակը պարբերաբար լույս տեսավ «Հանդէս ամսօրեայի» էջերում 1922 թ. օգոստոսից մինչև 1929 թ. օգոստոսը, ընդգրկելով 155 գրչագրի նկարագրություն: Սակայն մնացած 128 գրչագրերի նկարագրությունը կազմողը այն ժամանակ պահանջած լինելով, այնպես էլ նա ամբողջական ձևով ցարդ չհաստատարակվեց, ուստի Հ. Ն. Ակինյանը այն ամբողջացնելու մտադրությամբ, օգտագործեց իր անձնական գործածությունների համար կազմած համառոտ ցուցակը, որով և ձեռագրացուցակի այս մասը ավելի նման է ցուցակներին սովորաբար կցված համառոտ տախտակի նկարագրության: Սուլյն ձեռագրացուցակը 1961 թ. լույս տեսավ նաև առանձին գրքով: Այն ընդգրկում է 283 + 1 գրչագրերի նկարագրություն: Սակայն դժբախտաբար մինչև այժմ էլ անտիպ է մնում Թորգոմ արք. Գուշակյանի ձեռագրացուցակի երկրորդ մասի 128 գրչագրերի ընդարձակ նկարագրությունը, որը պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Մատենադարանում:

Նախապես կարծվում էր, թե Սեբաստիայի ձեռագրերից ոչինչ չի փրկվել: Ահա թե ինչ էր գրում Բանասեր Կ. Գարիկյանը այդ մասին. Տեղվույն հայությունն փրճակված ահավոր տարագրությունից և կոտորածից հետո, Սեբաստիայի ս. Սարգիս եկեղեցին, Անապատի վանքը, հայոց գերեզմանատունը հիմնահատակ քանդում են և նրանց քարերով զորանոցներ կառուցում և փողոցներ սալահատակում: Ի վերջո կարգը հասնում է ս. Նշան վանքին: Նրա մատենադարանի մի քանի հազար ընտիր գրքերը և գրչագրերը բաժանում են պարենային խանութներին, հալվա, թուրթուն ծախողներին և հիվանդանոցների ղեղաբաններին և թերթ-թերթ պատառոտելով մեջը ապրանք են փաթաթում և կամ հրապարակների վրա ոտնակոխ են անում: Դարձյալ Գարիկյանը գրում է, որ «Եղեցիուր եզայուր կը թապլեն, աղբանոցները կը նետեն, կայրեն, տյուելյա յուզերինտե պուելարը

օգույան աստամ տուհա զալալ» մը ըսելով (Աշխարհի երեսին սրանք կարդացող զեռնս մարդ մնացն է): Ոչնչացվեցին նաև զարդոցների, ընթերցարանների, կուսակցությունների համաքատեղիների, գրավաճառների և բնակելի տներում պահված ձեռագրերն ու տպագիր արժեքավոր շատ գրքեր»²²⁶,

Սեբաստիայում հայերեն ձեռագրերի ոչնչացումը շարունակվում է մի շարք տարիներ: Ըստ երևույթին հայերի տարագրությունից շատ հետո, թուրքերը կարողացել էին բացել, ինչպես Սեբաստիայի, այնպես էլ նրա շրջականերում գտնվող և հայերի կողմից պահպանված թաքստարանները, քանի որ դեռևս 1926 թվականին Սեբաստիայի շուկայում մթերքները փաթաթվում էին հայերեն տպագիր և ձեռագիր գրքերի թերթերով: Այդ մասին է վկայում հասարակական գործիչ և ավագարագետ, հանգուցյալ Գ. Հալաճյանը, մեղ տրամադրած իր հետագա անտիպ հուշերում: «12 օգոստոս 1926, երեկ խնդրած էի բանտի կառույցան Ահմետ էֆենտին, որ շուկային կարգ մը գեումներ ընե ինձ համար (կառույցան Ահմետի մասին տե՛ս «Դէպի կախազան», էջ 566): Բերված ծրարները փաթաթված էին զանազան գույնի թուղթերու մեջ. հետաքրքրությունս գրավեց հայաստառ թերթիկներու գործածությունը թուրք նպարավաճառներու կողմե. երկուդածությամբ քուցի ծրարները և կարդացի էջեր Օրմանյանի «Ազգապատում»ն, որոնք օգտագործված էին շաքար լեցնելու համար. կիսված գունազարդ մանրանկար մը ձախկողմի մասով աակը «Հայոց թագաւոր» մականագրությամբ: Զշարունակեցի, կանչել տվի կառույցան Ահմետ էֆենտին և խնդրեցի փնտռել պանիրը գիած թուրք նպարավաճառի մոտ մանրանկարի մյուս կեսը:

Ահմետ վերադարձավ ուշ ժամանակ կարգ մը մագաղաթյա պատառիկներ հավաքած պայուսակի մեջ և այլ հայերեն գրքերու էջեր, բայց մանրանկարը չկար:

²²⁵ Կ. Գարիկյան, Աղետադատում..., էջ 563.

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

(Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հեռագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտ. աշխատող)

ՄՈՐՈՐ ԶՈՐՈՐ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ

Սրանք եռույն բովանդակությունն ունեն, այսինքն հազորում են Գեորգի Գ-ի արտոնագիրը վանքը հարկերից ազատելու մասին, այն տարբերությամբ միայն, որ հիմ խ 7-ում այդ հաղորդումը կատարվում է Ամիր Քրդի անունից, ապա խ 8-ում ինքը՝ թագավորաց թագավորն է շարադրում «զիր ազատությանը», իհարկն շնչանելով՝ «Ամիր Քրդին հոգեզոյությամբ»:

Մենք կարծիքով Ամիր Քրդի արձանագրությունը (խ 7) ինչ որ ժամանակով նախորդել է Գեորգի Գ-ի արձանագրությանը, քանի որ այն տեղավորված է թագի արձմտյան, այսինքն ձախ կողմում, որտեղից ավելի հավանական է արձանագրության սկիզբը, մինչդեռ Դևորգի Գ-ի արտոնագիրը փորագրված է եռույն թղթի արևելյան, աջ կողմում, իբրև շարունակություն խ 7 արձանագրության:

Պետք է ենթադրել, որ Ամիր Քուրդը Գեորգի Գ թագավորից ձեռք բերելով «զիր ազատությանը» նախապես որոշել է այդ իրողությունը արձանագրել իր անվամբ («առի գիր ազատության») և հետո միայն եռույնը կրկնել է «թագավորաց թագավորին անունով, ըստ հրեռնության նպատակ ունենալով արքայական հրովորտակի նշանակություն տալ այդ արտոնագրին:

8. Եկեղեցու արևմտյան խաչքնի ցերքնի՝ դեպի հարավային մուտքը նայող մասում, մի քարի վրա, խիստ քայքայված, 7 տող

1 (ԵՄ ԵՐ)ԱՆՇԱՀ ՄԻ

2 (ԱՐԱ)ՆԵՑԱՑ ԱԾԱԾՆԻՍՍ

* Երրուներկու «էջմիածին» ամսագրի 1967 թվականի խ Գ-7-ից:

ՎԻՄԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

3 (ԵՒ ԵՏ)ՈՒՆ ԻՆՁ, Բ. ՔԱՌԱ

4 ՍՈՒՆՔ, Ա.) ԻՆՁ, Ա. ԾԻՐ

5(ԱՆ)ԻՆ, ՈՎ ՉԱՌՆԷ, ՄԵ(Ր)

6 (ՄԵ)ՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱԿ

7 ԱՆ Է,

Մանրություն.— Արձանագրված քարի ծախսակողմյան հատվածը՝ տողերի սկիզբը հողմահարվել, քայքայվել է: Ուստի քննարկը հնարավոր է վերականգնել միայն զատողության ուժով:

ա. Առաջին տողում նվիրատուի անունը վերապահությամբ վերծանում ենք նրանշահ: Տողակցի շարված մասի վրա կարող էր տեղավորվել միայն 3—4 տառ, որից հրկուցը պետք է լինե՛ր հավանական իՄ-ը: Նրանշահ անձնանունը Աճառյանը ծագած է համարում պարսկերեն Իրանշահ ձևից (ԱՆձ. րատ. Բ, էջ՝ 397). միջնադարում զործածական է եղել Իրան անվան նախնադույն՝ Երան, Էրան ձևը, ըստ այդմ էլ անձնանունը ավանդված է նրանշահ, նրանշայ, Էրանշահ ձևերով: Նույն անվան Ռանշահ փոփոխակը հանդիպում է Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու մի արձանագրության մեջ:

Վերծանվող արձանագրության նրանշահը այդ անձնանվան հնագույն հիշատակությունն է և վերաբերում է 13-րդ դարի առաջին տասնամյակին:

բ. 4-րդ և 5-րդ տողերում Միրանին անունը եռույն պես վերականգնում ենք ոչ հաստատորեն: Տողավելում պարզ երևում են Միր դրերը, իսկ հաջորդ տողի սկզբում պակասում է 2—3 տառատեղ, որին հետևում է՝ ԻՆ:

Եթե մեր վերծանությունը ստույգ է, ապա այն արձանագրության մեջ առկա է Միրան իզական անձնանուն:

ն առաջին և միակ վկայությունը, որը վերաբերում է 13-րդ դարակերպին:

Թ. Եկեղեցու գմբեթի թմբուկի արևմտյան դրեսին, արտաքուստ, խիստ քայքայված, 5 տող

1 ԵՄՂԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՌԻ Ձ
2 ՎԱՆՔՍ, ՇԻՆԵՑԻ ՉԱԾԱԾԻՆՍ,
3 ԱՐԿԻ ՉԱՅԳԻՆ, ԳՆԻՑԻ ՉՋԱ
4 ՂԱՅՆ, ՅԻՇԵՍՋԻՐ Ի ՔՍ, ԱՂ
5 ԱԶԵՄ:

Ծանոթություն.— Արձանագրությունը խիստ հողմալքված, հղձված է և դժվարությամբ է կարդացվում: Եղ է երեք պատճառ, որ նրա առաջին հատարակից Բարխուդարյանցը մեջ է բերել միայն մի քանի անկալ րոտեր, իսկ մնացածը համարել անթմբենի: Արձանագրության հեղինակ հայր Գրիգորիսը, այլ աղբյուրում Գրիգորը, Մորո ձորո վանքի մեջ հայտնի իրարից առաջնորդն է. առաջին անգամ իրեն այդպիսին նա հիշատակվում է նաև այի 1197 թվի արձանագրության մեջ (Մ 1):

Գրիգորիսը գործել է մինչև 13-րդ դարի առաջին տասնամյակը, քանի որ աթարեկ իվանեն 1213 թվի արձանագրության մեջ (Մ 1) վանքի առաջնորդ է անտառում: Եյազդէ ցազգ, մինչև յայտիտան հայր լազրին:

3—2 տողերում «...առի ղվանես պետք է հասնայ աշ ին քառացի, վանքը դնելու իմաստով, այլ հասնանքի վանքի առաջնորդությունը, Այս հատվածը Բարխուդարյանցը բաց է թողել («Արքայա»—342):

Բ. 2-րդ տողում «...շինեցի զԱճԱԾԻՆԱՍ» դժվար է հասկանալ որոշել, թե ո՞ր շինեցի շինությունն է վերաբերում առաջը: Բուն հեղեղեցին, հիշտ է, Աստվածածին է անվանվում, սակայն նրա կառուցումը այդ շրջանին չի հարող պատկանել, որովհետև, ինչպես երևում է վրաց լեռնորդի Գ թագավորի և Ամիր Քրդի արձանագրություններից (սույն հավաքածուի Մ Մ 7, 8), Մորո ձորո անցը դոյություն ունեն և արտոնություններ էր ստանում դրանից շատ առաջ, համենայն դեպս մինչև 121 թ.:

Ահա ավելի հավանական է թվում, որ «շինեցի Աճա- ին» վերաբերում է կամ հեղեղեցու վերանորոգմանը կամ հուշարձանախմբի այլ կառուցվածքներին (մա- ռու, խաչարձան), որոնք չեն պահպանվել:

3-րդ և 4-րդ տողերում «...արկի ղայդին, զենցի ղազացն». ցույց է տալիս, որ Մորո ձորո վանքն լեռնային է ոչ փոքրաթիվ միաբանություն, որի կարիք- ները հողալու նպատակով ստեղծվել է վանական տնտե- րությունը:

11. Եկեղեցու գմբեթի թմբուկի հարավահա- յաց երեսին, արտաքուստ, երկու քարի վրա, կիսանդժ, 7 տող

1 ✠ Ի ԹՈՒԻ ՈՒՁ (ԱՏԱՆ ԵՐԿՈ)---
2 ՉԱՔԱ---Բ---
3 ԵԻ ԻՒԱՆԷ(Շ)Ի(Ն)ԵԱՑ ԻՒԱՆԷ ՉՎԱՆՔՍ
4 ՄՈՐՈ ՉՈՐՈ ԵԻ(Ե)
5 ՍՆԱՆԱ ԿԱՄԱԿԻՑ ԵԻ ԱԿԳՆԱԿԱՆ
6 ԵՂԷ ԱԾԱԾԻՆԻՍ
7 ԵԻ ՄԻԱՐԱՆԵՑԱ ՄԻ ՈՒԽՏԻՍ ԵԻ ՊԱՏ-
8 ՈՒԱԿԱՆ ՀԱԻՐՍ ԳՐԻԳՈՐ
9 ԵԻ ՄԻԱՐԱՆՔՍ ՀԱՍՏԱՆԵՑԻՆ ԻՆՁ
10 ՏԱՐԻՆ, Բ, ԺԱՄ ՉԱԻ(ԱԳ)
11 ՀԻՆԳՇԱՐԱԹ ԱՐԸ ԵԻ ՉՀՈԳՈՅՆ ԳԱ-
12 ԼՈՒՍՏՆ ՀԱ
13 ՍՏԱՆ Է (Ա)Ն(ՈՒԱՄԲՆ) ԱՑ:

Ծանոթություն.— Արձանագրությունը հարավահայաց տեղագրության հետևանքով չափազանց հողմահարված է, հղձված և հատկապես առաջին տողերը դժվարու- թյամբ են վերականգնվում:

ա. Առաջին տողի սկզբում թվագիրը ոչ այնքան հաս- տատարն է վերականգնում ենք Ուն (1197). Կասկածելի է ի դիրք, որը հստակ չի երևում և ավելի նման է Ի-ի: Սակայն Ուն ընթերցումն աներկուցելի է, քան որում այդ ժամանակ (1197) նաև հավանաբար հաղիվ մի քանի տարեկան էր:

Բ. վաղին հաջորդող տառաշարքը առաջին տողում և երկրորդի սկզբում քառանջատման ենք ենթարկում վերապահորեն, քանի որ այդ հատվածը պարզ չի կար- դացվում և դժվարությամբ է կապակցվում հետագա բովանդակության հետ:

Տարակույս է առաջացնում Իվանե անվան կրկնու- թյունը երկրորդ տողում:

Բ. 4-րդ տողում «Ե. միաբանեցտ սր ուխտիս և» պատուական հարս Գրիգոր... հավանաբար սխալ է, պետք է լինի՝ «պատուական հարս Գրիգոր»—այդ է ցույց տալիս հատվածի անմիջական շարունակությունը:

Գ. 7-րդ տողում անձնի քանակի վերջին բառերը փոխադրված են մանր դրերով, ավելի պակաս խորու- թյամբ և իսպառ հղձվել են: Պահպանված մի քանի դրերը թույլ են տալիս մոտավոր նշանությամբ վերա- կանգնելու այդ տողը:

Չնայած արձանագրության հղձված և անվերձանելի հատվածներին, նրա հիմնական բովանդակությունը որոշ չանցքերից հետո վերականգնվում է. ամբողջա- սպար Ուարդիս մեծի դուստր, Չաքարիայի և Իվանեի քույր նաև ան միաբանել է Մորո ձորո վանքին, ուկա- մակից և ոգնական» հղել Իվանեին՝ վանքի շինության գործում, և պատարագածածի ստացել դրա դիմաց:

Վերածանգող արձանագրությունը կարծես է նրանով, որ նոր տեղեկություններ է հաղորդում կյուրիկյան վա- ղամեթիկ Ուրաս Բ թագավորի ամուսին նաևայի շի-

Նարարական գործունեություն մասին. մինչ այս՝ Նա-
նայի կառույցներից հայտնի էին Սանահնի միակամար
կամուրջը, որ նա կառուցել է ամուսնու հիշատակին,
Հովհաննավանքի թուրքավոր պարիսպները և վերջա-
պես իր որդեգիր, ռեթրակերտ վարդապետը, Եռյնպես
վաղամեծիկ Մարգարեի հիշատակին կանգնեցրած խա-
չարձանը նույն վանքի գերեզմանոցում¹⁰, Նշված հու-
շարձանների կառուցման ժամանակները ստույգ կեր-
պով որոշված չեն, քանի որ նրանց շինարարական
արձանագրությունները անթվագիր են, իսկ մատենա-
գրական աղբյուրներում էլ այդ մասին տեղեկություն-
ներ չեն պահպանվել, Մի բան անփնդելի է, որ սրանք
թուրքն էլ նաևան կառուցել է իր ամուսին Արամ և
թագավորի մահվանից (1188 թ.) հետո:

Ներկա արձանագրությունը, եթե նրա տարեթիվը ճիշտ
ենք ընթերցել, ստույգ թվագրված առաջին հիշատա-
կությունն է Նանայի կառուցողական գործունեության
մասին:

**12. Եկեղեցու գմբեթի թմբուկի վրա, Գեր-
քուստ, հյուսիսային լուսամուտի քանդակա-
գարդ պսակից կից, ցրանից դեպի հարավ,
շղագիր տառերով, մի քարի վրա, 2 տող**

**1 ՔՄ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԳՐԴ
2 ՅՈՂԱՆԱ**

Մաներություն.— Ամենայն հավանականությամբ ար-
ձանագրությունը վերաբերում է Մորո ձորո վանքի մեզ
հայտնի առաջին առաջնորդ Յոհաննիսին:

Ժիշտ է, բնագիրը փորագրված է թմբուկի ներսի
մակերեսին, ալբի լընկնող և անմատչելի մասում, որ-
տեղ սովորաբար իրենց անուններն էին թողնում շենքը
կառուցող ճարտարապետ-վարպետները: Սակայն, հա-
լորդ՝ Մ 13 արձանագրությունը, որը նույնպես փո-
րագրված է թմբուկի ներսում, համա տառաձևերով և
անփնդելիորեն վանքի առաջնորդ Գրիգորիսին է վերա-
բերում, հաստատում է մեր միտքը, որ Յոհաննիսը ոչ թե

շինարար վարպետն է, այլ վանքի առաջնորդը:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, հուշարձանի նախա-
գույն արձանագրություններում (Մ Մ 7, 8) վրա-
Գմբեթի Ք թագավորը հատուկ արտոնագրով Մորո ձորո
վանքն ազատում է հարկերից և հանձնում վանահայր
Յոհաննիսի անօրինությունը:

Վանքի վիճագրության տվյալներից դատելով նրա
առաջնորդությունը շարունակվել է մինչև 1187 թիվը
երբ նրա փոխարեն առաջնորդ է հիշվում Գրիգորիսը:

**18. Եկեղեցու գմբեթի թմբուկի վրա, Գեր-
քուստ, հարավային լուսամուտից դեպի
արևելք, շղագիր տառերով, 8 տող**

**1 ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԳՐԴ
2 ՈՐԻՍԻ ԵՒ ԻԻՐ Ծ
3 ՆՈՂԱՅՆ**

Մաներություն.— Գրիգորիսը կամ Գրիգորը առաջին
անգամ Մորո ձորո վանքի առաջնորդ է հիշվում Նա-
նայի 1197 թվի արձանագրության մեջ, Հավանաբար
այդ թվին կամ դրանից ոչ շատ առաջ նա փոխարինել
է վանքի՝ մեզ հայտնի առաջին վանահայր Յոհաննիսին,
որ հիշատակվում է Մ Մ 7, 8 արձանագրություններում
(մինչև 1184 թիվը), Հետագա բնագրերը, որոնց մեջ
փորագրված է Գրիգորիսի անունը անթվագիր են
(Մ Մ 2, 4, 10), ուստի դժվար է որոշել, թե մինչև
երբ է շարունակվել նրա առաջնորդությունը: Հայտնի է
միայն, որ աթարեկ Իվանեի 1213 թվի արձանագրության
մեջ (Մ 1) արդեն վանքի առաջնորդ է հաստատվում
Եվաղը:

Իվանեն Աստվածածին եկեղեցին նորոգել է Եվաղի
առաջնորդության տարիներին, ուստի պետք է ենթա-
դրել, որ Եվաղը Գրիգորիսի փոխարեն վանական միա-
րանության գլուխ է անցել 1213 թվից մեկ կամ երկու
տարի առաջ:

Բնագրում Գրիգորիսի անունը փորագրված է «Գրգո-
րիսի» ձևով, մենք վերականգնում ենք ուղիղ ձևը, հիմք
ընդունելով Մ 10 արձանագրությունը, որը գրված լինե-
լով հենց իր՝ Գրիգորիսի կողմից, ավելի հավաստի է:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Վաֆադրյան, Հովհաննավանքը և նրա
արձանագրությունները, Երևան, 1948 թ., էջ 112—113:

ՀԱՆԳԻՍԱԾ ԶՅՈՒԼԻԵՏ ԶՈՆԱՌՆԻՆ

վերջերս 93 տարեկան հասակում վախճանվեց հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի բաժնեկամ, Քենտրերերի տաճարի վանահայր Տ. Ջոնսոնը, որը մանավանդ վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում բացառիկ գերակա դեր է խաղացել միջկրոնական և խաղաղության հարցերում և զգալի ներդրում է ցուցաբերում:

2. Ջոնսոնը ծնվել է 1874 թվականին Մանչեսթերի արվարձաններից մեկում, գործարարական ընտանիքում: 17 տարեկան հասակում նա ընդունվում է Մանչեսթերի համալսարանը, որն ավարտում է 1894 թվականին՝ Կերպարանի վկայականով: Երկար տարիներ Տ. Ջոնսոնը հետո է մնում կրոնական գործունեության շրջանակներից: Սակայն որոշ ժամանակ անց նրա մեջ վարժում է քրիստոնեական ավետարանչության և ուսուցչության ոգին, սեր է նվիրվածություն դեպի կրոնական գործունեությունը, և նա դառնում է քրոնիկ հոգեբուական՝ 4 տարի աստվածաբանական, կրոնական, եկեղեցական կուրսերում սովորելուց հետո:

1905 թվականին նա հրատարակում է «Interpreter» աստվածաբանական ամսագիրը, իսկ 1908 թվականին ստանում է քահանայական աստիճան և իր անունն ու կյանքը կապում եկեղեցու գործունեության և առաքելության հետ:

1931 թվականին արքայական հատուկ հրամանով նշանակվում է Քենտրերերի տաճարի վանահայր, սլաշտոն, որը կատարում է փայլուն հաջողությամբ: Մինչև իր կյանքի վերջը նա եղել է Սովետական Միության և

կեղեցիների և ժողովուրդների անկեղծ բարեկամը: 1945 թվականին այցելել է Սովետական Միություն և ներկա եղել էջմիածնում Տ. Տ. Գևորգ Զ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության և օծման հանդեսին, լինելով նաև հայ եկեղեցու ջերմ բարեկամը, երբ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա-ն այցելեց Անգլիա, Հ. Ջոնսոնը Հայոց Հայրապետին պաշտոնապես ընդունեց և պատվեց Քենտրերերի պատմական Մայր տաճարում:

2. Ջոնսոնի մահը մեծ վիշտ պատճառեց Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Հանձին նրա Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը կորցրեց իր լավագույն բարեկամներից մեկին, որը շատ բան է կատարել հայ և անգլիական եկեղեցիների սիրալիր և փոխադարձ հարաբերությունների դարգացման ընդհանուր հարցերում:

Հանգուցյալը հայտնի է նաև իր գրական-քարոզչական գործունեությամբ: Նա հեղինակ է մի շարք գրքերի, որոնցից մեկն է «Քրիստոնեությունը և կոմունիզմը» կարևոր աշխատությունը, որն արտացոլում է ժամանակակից անդլիական փիլիսոփայության և աստվածաբանական մտքի վերաբերմունքը դեպի ժամանակակից արդիական հարցերը:

Հանգուցյալն ապրեց տիպար ու հավատավոր քրիստոնյա քարոզչի դժվար, բայց փառավոր կյանք և իր աչքերը փակեց որսված ժշակ առանց ամօթյա:

Թող Աստված իր անթառամ փառքին և լույսին արժանացնի Հ. Ջոնսոնի բարի ու հավատավոր հոգին:

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

Բարձրագույն պարզև Բյուրականի աստղադիտարանին.—Սովետական Միության Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով Բյուրականի աստղադիտարանը պարզևատրվել է Սովետական Միության բարձրագույն պարզևով Լենինի շքանշանով։ Աստղադիտարանը այդ մեծ պատվին արժանացել է աստղաֆիզիկայի բնագավառում ձեռք բերած խոշոր նվաճումների համար։ Բյուրականի աստղադիտարանը Սովետական Միության մեջ առաջին աստղադիտարանն է, որ պարզևատրվել է Լենինի շքանշանով։

Մայիսի 7-ին Երևանի օպերային թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ մեծաթանցի բազմամարդ համոյես՝ նվիրված աստղադիտարանի պարզևատրմանը։ Հայաստանի Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյանը ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության անունից Բյուրականի աստղադիտարանին մատնեց բարձր պարգևը և ջերմապես շնորհավորեց աստղադիտարանի աշխատողներին՝ մաղթելով նրանց նոր հաջողություններ։

Ողջունի խոսքերով հանդես եկան գիտական և հասարակական մի շարք կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ։ Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը իր ողջունի խոսքի մեջ ասաց.

—Հայ աստղագետների հաջողությունները աստղերի գոյացման և զայնակտիկաների զարգացման պրոցեսների ուսումնասիրության քննադատում համաշխարհային ճանաչման են արժանացել և պատիվ են բերել ոչ միայն աստղադիտարանին, այլև ամբողջ հայ ժողովրդին։

Վերջում հանդես եկավ աստղադիտարանի տնօրեն, մեծանուն գիտնական Վ. Համբարձումյանը շնորհակալություն հայտնելով սովետական կառավարությանը բարձր պարգևի համար և բոլոր այն հաստատություններին, որոնք նպաստում են Բյուրականի աստղադիտարանի աշխատանքների հաջողության։

«Բանքեր Երևանի համալսարանին».—Լույս տեսավ «Բանքերի Երևանի համալսարանին» առաջին մամուլը։ Այս նոր պարբերականը լույս է տեսնելու տարեկան երեք անգամ։ Հոդվածները տպագրվելու են մայրենի և ռուսերեն լեզուներով։

Համալսարանի հիմնադրման առաջին տարիներին

սկսած լույս են տեսել ավելի քան 100 գիտական ժողովածուներ՝ պարունակելով համալսարանում մշակվող գիտական ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններ՝ գրականության, պատմության, փիլիսոփայության, լեզվաբանության, տնտեսագիտության և այլ հասարակական գիտությունների վերաբերյալ։ «Բանքեր»-ը շարունակելու է սահմանված ավանդական կարգը։

Հաջորդում տեղ է տրվելու մամուլաբանից և Հայաստանից դուրս ապրող ու գործող գիտնականների, այդ թվում՝ սփյուռքահայ մտավորականների աշխատություններին։

Հայաստանի գորգերը.—Իջևանի գորգագործարանը ինչորոշություններից մեկն է Կովկասում։ Նրա արտադրանքը լայն ճանաչում է գտել։ Մեծ պահանջ կա «Հորեյանական», «Հալստան», «Լոռի», «Ջանգեզուր» կոչվող գորգերի։

Այս տարի ֆաբրիկան պետք է արտադրի 400000 քմ զանազան տեսակի գորգեր և գորգուղիներ։ Դեռ 40 տոկոսով ավելի է աճեցրել տարվա արտադրանքից։ 1970 թվականին ֆաբրիկայի արտադրանքը կմասնի մեկ միլիոն քմ/մետրի։

Արփա-Սևան գետնուղու շինարարությունը.—Շինարանվում է Արփա-Սևան գետնուղու կառուցումը, որով Արփա գետի ջրերը պիտի հոսեն դեպի Սևան։ Ներկայումս գետնուղու (թունել) հորատումը կատարվում է վեց տարբեր մասերից, որոնցից մեկը գործի է դրվել ապրիլին։ Հինգ աշխատանավոր միասին վերցրած ապրիլ ամսին փորել են 445 մետր թունել։ Իսկ աշխատանքների սկզբից մինչև մայիսի 1-ը փորված է ընդամենը 7800 մետր (գետնուղու լրակարությունը է 48 կմ)։

Հունիս ամսին մորատման աշխատանքների թիվը կավելանա 4-ով, որով գետնուղու փորումը կկատարվի 10 տարբեր կետերից։

Դավիթ Աճառյանի երկաթիտույնը հունքերն.—Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Որոտարակչությունը ռուսերեն լեզվով լույս է ընծայել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու Սեդ Արևշատյանի աշխատությունը՝ «Դավիթ Աճառյանի Արիստոտելի «Անալիտիկայի» մեկնաբանությունը»։

Դավիթ Աճառյանը 5—6-րդ դարերի ականավոր հայ գիտնական-փիլիսոփա էր՝ իր կրթությունը առա-

ցած Ալեքսանդրիայում: Նա հեղինակ է մի շարք հիմնադրումների և խորագրական երկերի, որոնք հասել են մեզ ձեռագիր ձևով և պահվում են Մատենադարանում: Վերաբերյալ աշխատությունը 'Կապիս Անհայտի կարևոր և քրեափրկություններից մեկն է, ուր վերականգնված է Արխիտոսի համալսարանի տրամաբանության մասին:

Աշխատությունը առաջին անգամ է լույս տեսնում ռուսերեն, որ և հնարավորություն է տալ հուշակալոր հայ գիտնականի երկափրությունը սովետական միության մոլորություններից ծանոթացնել: Ռուսերեն թարգմանության հետ միասին տրված է Դ. Անհայտի երկափրության գրադարձը:

Մեծագրություն Հարություն Սվադյանի մասին.—Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Ռատարակությունը լույս է ընծայել Աս. Ասատրյանի աշխատությունը՝ նվիրված անցյալ դարի կեսերի հայտնի հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Հարություն Սվադյանի կյանքին ու գործունեությանը:

Մեծագրության մեջ հատուկ տեղ է տրված Հ. Սվադյանի գործունեությանը «Մեղու» պարբերականում, ինչպես նաև Հ. Սվադյանի և Մ. Նալբանդյանի մամուլով գործունեությանը: Գրքի հավելվածում տրված է Հակոբ Պարոնյանի վերաբերմունքը Հ. Սվադյանի ստեղծագործության նկատմամբ:

Երևանի կենտրոնական պարսկի բարեկարգումը.—Երևանի կենտրոնում՝ Լենինի և Շահումյանի հրապարակների միջև ընկած պարսկերեն լեզվաբանական վերափոխում ու բարեկարգվում է: Պարսկի կենտրոնական ծառայող ընդարձակվում է ն ունենալու է հինգ ջրավազաններ՝ մի ամբողջ շարք շատրվաններով: Ավազանների երկու կողմերում կլինեն ճեմարաններ ու մատարաններ: Պարսկում տնկվել են նոր ծառեր ու թփեր:

Նոր երգչախումբ.—Մեր հանրապետության մեջ շատ կան ինքնագործ երգչախմբեր: Ասկայն պրոֆեսիոնալ երգչախումբ միայն մեկն էր՝ Հայաստանի պետական երգչախումբը, որի համարվել հայտնի է հանրապետության սահմաններից դուրս:

Հայաստանի երգչախմբային ընկերությունը կազմակերպել է մի նոր խումբ՝ ղեկավարությամբ Սովետական Սիության ժողովրդական դերասան Թաթև: Այսուհանդերձ: Նոր երգչախումբը մայիսի սկզբներին տվեց իր անդրանիկ համերգը, որն անցավ մեծ հաջողությամբ:

Խմբի երգացանկի մեջ մեծ տեղ են գրավելու հայ դասական ու ժամանակակից երգահանների գործերը: Խումբը շրջելու է Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքները, ինչպես նաև խոշոր գործարաններն ու համերգներ է տալու՝ նպատակ ունենալով ժողովրդականացնել հայկական խմբերգի արվեստը:

Նոր մշակութային Երևանում.—Հետ միջին հաշվարկումների, Երևան Երևանը պետք է ունենա 9500 մշակութային տեղ: Միջոցներ քաղաքի բոլոր մշակութային կենտրոնները միասին վերցրած հազիվ որս կեսի չափ տեղ ունեն միայն: Ահա թե ինչու այնքան կարևոր ճանապարհություն է ստանում նոր մշակութային կառուցելու խնդիրը:

Ներկայումս մայրաքաղաքում միաժամանակ կառուցվում է 11 երեք մշակութային կենտրոն: Մայիս-Նոյեմբեր փողոցում, Նալբանդյանի փողոցում: Երեք մշակութային կենտրոններն էլ լինելու են 14 մարտի և յուրաքանչյուրն ունենալու է 500 տեղ:

Նախատեսված է առաջնություն սկսել ևս երեք մշակութային կառուցումը: Ղրանցից մեկը՝ 16 մարտի, կկառուցվի կառուցվելու կառուցվածքն հրապարակում, մյուսը՝ Տերյանի և Մարգարիտի փողոցների անկյունում (Վանաձորի մշակութային կենտրոնը) է երրորդը՝ Լեւոնյանի խճուղու վրա: Եկող տարի կսկսվի «Արմենիա» մշակութային կենտրոնի 4-րդ կորպուսի շինարարությունը՝ Երևանի շինարարական կոմիտեի կողմից:

Երևանի պատմության թանգարանում.—Երևանի պատմության թանգարանը վերջերս հարստացավ բազմաթիվ արժեքավոր նյութերով, որոնք հայտնաբերվել են քաղաքի շրջակայքում գտնվող մի քանի ավերակների պեղումների ժամանակ: Թանգարանում աղծված ինքնուրույն պեղումներ է կատարում Թաթև: Գյուղի շրջակայքում, ուր հայտնաբերվել են բրոնզե դարի շրջանից պատկանող մետաքսեղի դամբարաններ:

Հայտնաբերված են բազմաթիվ զարդեր, զենքեր, տնային գործածության արտադրանքներ, որոնք վկայում են ժամանակի բնակիչների զարգացած մշակույթի մասին: Հայտնաբերված բոլոր իրերը ցուցադրված են թանգարանում:

Թղթի գործարանում.—Այսօր էլ Երևանի թղթի և խավաքարի գործարանի միջանակն վերակառուցվում է, որից հետո գործարանի արտադրանքի ծավալը մի քանի անգամ կավելանա: Կառուցվել են նոր արտադրամասեր, որոնցում ներկայումս տեղադրվում են Լենաստանից, Լենինգրադից և Քիշինևից ստացված կատարելագործված մեքենաներ:

Գործարանը կարտադրի փաթեթման թուղթ և մեծ քանակությամբ ալիքաձև (գոֆր) խավաքար:

Մայրաքաղաքի երեկելության միջոցները.—Մայիսյան տոների նախօրյակին Երևանում սկսեց աշխատել տրոլեյբուսային մի նոր գիծ, որն Արավյան փողոցը Ավանի ծոցով կապում է Նորքի ճանապարհին: Գծի երկարությունը 12 կմ է: Երեքին ամիսներից տրամվայի, տրոլեյբուսի և ավտոբուսի նոր երթուղիներ են բացվել դեպի քաղաքի լանդաշխ թաղամասերը:

Բնակչությանը սպասարկելու մասին ընթացիկ տարում մայրաքաղաքը կստանա 1270 հատ տրամվայի նոր վագոն, տրոլեյբուս, ավտոբուս և տաքսի ավտոմեքենաներ:

Երևանյան սահմարաններ.—Երևանի Լենինի անվան երկաթուղային կայանում գործարանը, ի թիվս բազմաթիվ այլ մեքենաների ու սարքավորումների սկսել է նաև տնային սահմարանների թողարկումը: Երևանյան սահմարանները կոչվում են «Արագած», ունեն 200 լիտր տարողություն, արտաքուստ գեղեցիկ ձևավորված են և գործածության համար շատ հարմար:

Արդեն թողարկված է ավելի քան 1000 սահմարան: